

Voor vorst en stad

Rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561)

Samuel Mareel

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Dit boek is tot stand gekomen met financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Gravin van Bylandt Stichting, de Universitaire Stichting van België en de Thijssen-Schoute Stichting

Omslagillustratie: Fragment van een wandtapijt getiteld *Nobilitas* uit de reeks 'Los Honores'. Palacio Real de la Granja de San Ildefonso, Patrimonio Nacional Spanje
Ontwerp omslag: Geert de Koning, Ten Post

Lay-out: Prografici, Goes

ISBN 978 90 8964 174 8

e-ISBN 978 90 4851 137 2

NUR 621

© Samuel Mareel / Amsterdam University Press, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Volc van Allen Staeten

Al was Davidt goet ende helich,
omdat hy van oorloghe was een voorvechtere
soo en mocht hy Gods tempel niet zyn een rechtere
wantet hadde gheweist moeyte verloren

Gheestelic ende Weerlic

Godt hadde Salemon daertoe vercoren,
die in zynen tyt den payselicken conync hiet.
Want Godt en wilde niet, tes zoo ghesciet,
dat den dienst der sacreficien Hem danckelic was
dan in den tempel van payse.

Cornelis Everaert, *Pays*, v. 310-314

Inhoud

Woord vooraf / 9

Inleiding / 11

DEEL 1 – VORSTENFEEST EN LITERATUUR / 19

I Een prinselijke geboorte te Gent / 21

1. Inleiding / 21
2. De vroegste vorstelijke ceremonies in de stad / 22
3. De integratiepolitiek van Filips de Goede en de geboorteviering van 1432 / 24
4. Toneel voor een jonge prins / 27

II Het stedelijke vorstenfeest / 35

1. Stads- en hoffeesten / 35
2. Het geboortefeest / 36
3. De blijde intrede / 41
4. Het vredesfeest / 48

III Eer en genoeg – het literaire initiatief / 57

1. De organisatie van literaire wedstrijden / 57
2. Prijzen / 61
3. Een delicate evenwichtsoefening / 66
4. Rechtstreekse opdrachten / 70

IV De triomf van retorica / 77

1. Spelers en gezellen / 77
2. Het succes van de rederijkers als uitvoerders / 81
3. De organisatorische bijdrage / 89
4. De ‘stadsrederijker’ / 95

V ‘Als daer toe dienen ende behooren zullen’ – feesten en teksten / 105

1. ‘Inkomsten van princen ofte princessen’, ‘paysen’ en ‘andere triumphen’ / 105
2. ‘Inkomsten van princen ofte princessen’ / 106
3. ‘Paysen’ en ‘andere triumphen’ / 116

4. ‘Rhetorijckelick ghestelt’ / 128

DEEL 2 – DEVORST EN DE STAD IN BEELD / 141

VI Diplomatie in verzen – De verzameling-Leemans / 143

1. Een Brussels handschrift / 143
2. Van Karel tot Karel / 148
3. Een kind is ons geboren / 156
4. Het licht van Troje / 165
5. Een spiegel van adeldom / 173

VII Tussen hemel en aarde – De sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert / 183

1. Een productief rederijker / 183
2. ‘Spelen van zinnen dienende ter materie subjecte’ / 186
3. Van probleem naar oplossing / 190
4. Dissonanten / 198
5. Tussen hemel en aarde / 201

VIII Lering en propaganda – Matthijs de Castelein bezingt Karel V / 209

1. Beeldvormers / 209
2. ‘Want hy ghesalft is naer Davids zeden’ / 211
3. Bijbelse parallellen / 214
4. Fortuna / 216
5. De terugkeer van de Gouden Eeuw / 221

IX Epiloog – Het landjuweel van 1561 en de Vrede van Le Cateau-Cambrésis / 227

Bijlagen / 233

1. Overzicht van stedelijke vorstenfeesten die met literaire activiteiten zijn opgeluisterd / 233
2. Corpus van overgeleverde literaire teksten / 254

Noten / 267

Bibliografie / 303

Index / 333

Woord vooraf

Aan de basis van dit boek ligt een proefschrift dat ik in december 2007 aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent heb verdedigd. Het maken van een dergelijk werkstuk heeft de reputatie een solitaire bezigheid te zijn. Dat is het, gezien de vele in noodzakelijke afzondering gesleten uren, wellicht ook. Toch kan ik mij, aan het eind van dit avontuur gekomen, slechts verbazen over het grote aantal mensen van wie ik onderweg hulp en steun mocht ontvangen. Ik hecht eraan hen hier van harte te bedanken.

Een eerste woord van erkentelijkheid gaat uit naar mijn promotor en twee copromotoren. Ik bedank Dirk Coigneau voor de toewijding en het geduld waarmee hij mij heeft begeleid en altijd klaarstond om vragen te beantwoorden, teksten te lezen en deze samen te bespreken. Ik hoop dat iets van de liefde voor de rederijkersliteratuur en de zin voor nuance en detail binnen het grotere geheel die zijn eigen wetenschappelijke werk zo bijzonder maken, in de volgende bladzijden mogen doorschemeren. Dank ook aan Hilde De Ridder-Symoens, die mij vijf jaar geleden enthousiast heeft gesteund in mijn schuchtere wens om alsnog aan een proefschrift te beginnen. Sindsdien heeft ze mij op het rechte pad gehouden op mijn uitstapjes in een vakgebied dat niet het mijne is, maar mij tegelijk ook op onvermoede horizons getoond. Werner Waterschoot vertrok midden in het onderzoeksproject waarop ik was tewerkgesteld met emeritaat. Ons contact was daardoor om praktische redenen minder frequent. Hij leverde niettemin waardevol commentaar op eerdere versies van dit boek. Ook voor een aantal praktische aangelegenheden kon ik op hem een beroep doen.

Ik denk met genoegen terug aan het contact met mijn collega's van de vakgroep Nederlandse Literatuur en Algemene Literatuurwetenschap van de Universiteit Gent. Agnes Gelaude en Katrien De Clercq wil ik speciaal vermelden vanwege de welwillendheid waarmee ze de praktische besommeringen die aan het maken van een proefschrift zijn verbonden, gevoelig hebben verlicht. Dank ook aan het Bijzonder Onderzoeksfonds (BOF) van de Universiteit Gent, dat dit onderzoek financieel mogelijk heeft gemaakt.

Een bijzondere ervaring vormden de kennismaking en de omgang met mensen die in hetzelfde onderzoeksgebied werkzaam zijn als ik. Mijn ontdekkings-tocht langs het snijvlak van literatuur en politiek op de overgang tussen middeleeuwen en moderne tijd zou een stuk minder boeiend en aantrekkelijk zijn geweest indien ik onderweg geen kennis had gemaakt met Cynthia Brown, Jessica Buskirk, Frederik Buylaert, Estelle Doudet, Jan Dumolyn, Guy Dupont, Dirk

Geirnaert, Jelle Haemers, Peter Happé, Femke Hemelaar, Anke van Herk, Timothy Hampton, Bas Jongenelen, Wilma Keesman, Judith Keßler, Femke Kramer, Katell Lavéant, Nelleke Moser, Jane Newman, Johan Oosterman, Herman Pleij, Bart Ramakers, Ruud Ryckaert, Remco Sleiderink, Elsa Strietman, Wim van Anrooij en Jeroen Vandommele.

Vier personen, met wie ik het geluk had van meer nabij te kunnen samenwerken, wil ik hier apart vernoemen. Mijn werk is in meerdere opzichten schatplichtig aan het doctoraatsonderzoek van Anne-Laure van Bruaene. Ik ben haar zeer erkentelijk voor de gulheid en vriendelijkheid waarmee ze mij heeft rondgeleid op het terrein dat ze eerder zelf had geëffend. Susie Sutch ben ik dankbaar voor het nalezen van Engelstalige artikelen en haar inspirerende ideeën over de kruisbestuivingen tussen *rhétorique* en rederijkerij. Dank ook aan Stijn Bussels en Arjan van Dixhoorn. Het is voor een wetenschapper een zegen collega's in de buurt te hebben die het belang kennen van de openhartige discussie en uitwisseling van ideeën, en de heilzame invloed daarop van een goedgevulde tafel.

Verschillende leden van de rederijderskamer De Fonteine werden in wat voorafging al eens vermeld. Ik wil mijn kamerbroeders en -zusters hierbij nog eens als groep bedanken, omdat ze mij het voor de rederijders zo belangrijke begrip 'gezelschap' in zijn volle betekenis hebben leren kennen.

Minstens even erkentelijk als de mensen die mij bij het maken van dit proefschrift met raad en daad hebben bijgestaan, ben ik degenen die mij er, vaak met niet geringe inspanning, nu en dan hebben kunnen van afhouden. Omdat ze er altijd waren dank ik Alex, Arnout, Dimitri en Lotte, Elisabeth, François, Hugo, Johannes, Wim en Laurent, mijn broer Michael, Miguel, Pieter, Saskia, Sven, Tom en Nia, Thomas, Xavier en Wim. En Joni.

Een laatste woord van dank richt ik aan mijn ouders, voor de interesse die ze dit project doorlopend hebben betoond, maar vooral voor het vertrouwen en de onvoorwaardelijke steun.

Inleiding

In dit boek staat de productie centraal van Nederlandstalige literaire teksten in het kader van feesten die tussen 1432 en 1561 in Brabantse en Vlaamse steden zijn georganiseerd ter ere van het Bourgondische en later het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis. De nadruk ligt daarbij op de relatie tussen de teksten en een aantal voor hun ontstaan relevante contexten, zoals de vieringen waarvoor de toneelstukken, gedichten en liederen zijn geschreven, de stedelijke cultuur waarvan deze feesten een uiting zijn en de verhouding tussen de stad, die de opdracht gaf voor het schrijven van de teksten, en het hof, dat erin wordt bezongen.

De verschillende elementen die hier op elkaar worden betrokken, zijn niet onbekend in het onderzoek. Van een merendeel van de toneelstukken, gedichten en liederen die in wat volgt aan bod zullen komen, bestaan moderne uitgaven.¹ De opvoeringscontext van de teksten behoort al enkele decennia tot de meest vruchtbare onderwerpen binnen het domein van de cultuurgeschiedenis. Geïnspireerd door vergelijkbaar onderzoek naar aan de vorst gerelateerde publieke vieringen in vooral Frankrijk, Italië en Engeland, kreeg het stedelijke vorstenfeest in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden recent uitgebreid aandacht.² Pionierswerk werd verricht door H. Soly in twee artikelen uit het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw.³ Het was echter vooral in de boeken van P. Arnade over Bourgondisch ceremonieel en stedelijke cultuur in het laatmiddeleeuwse Gent en van E. Lecuppre-Desjardin over stedelijke feesten als een medium voor politieke communicatie dat het belang en het unieke karakter van het fenomeen in de Nederlanden ten volle werd aangetoond.⁴ Voornoemde historici konden voor hun werk steunen op zowel cultuur- als politiek-historische studies over de sterk ontwikkelde stedelijke cultuur in de Nederlanden en de gevolgen daarvan voor de verhouding tussen de steden en het hof.⁵ De plaats daarbinnen van de auteurs van de hier onderzochte teksten, namelijk de rederijkers, en vooral van de kamers waarin ze zich verenigden, werd op diepgaande wijze belicht in de proefschriften van A.-L. van Bruaene en A. van Dixhoorn.⁶

Hoewel de teksten en contexten van de letterkundige activiteit tijdens stedelijke vorstenfeesten in Vlaanderen en Brabant dus grotendeels ontgonnen terrein zijn, werd er nog maar nauwelijks gekeken naar de wisselwerking tussen beide. De editiewetenschappelijke interesse voor vorstenfeestteksten lijkt in het verleden vooral een gevolg te zijn geweest van het feit dat ze handelen over bekende geschiedkundige feiten en figuren. Veel van de kortere en vaak sterk beschrijvende liederen en gedichten kwamen om die reden aan het eind van de negentiende en

het begin van de twintigste eeuw in uitgebreide literair-historische bloemlezingen terecht.⁷ De duiding bleef in deze uitgaven echter beperkt tot in de teksten vermelde personen en gebeurtenissen. Aan hun functie werd nauwelijks aandacht besteed. Cultuurhistorische studies gaan uitgebreid in op het vorstenfeest als opvoeringscontext en vooral op de ideologische en politieke lading ervan. Het belang van toneelstukken, gedichten en liederen wordt binnen deze benadering zeker niet genegeerd. De nadruk ligt echter vooral op de vieringen als een vorm van symbolische communicatie tussen de stad en het hof. Teksten verschijnen daarin als een van de kanalen waarlangs deze tweespraak verliep, samen met bijvoorbeeld tableaux vivants, kledij en attributen en de versiering van straten en gebouwen. De aard van het literaire medium en vooral de specifieke manier waarop de teksten precies bijdroegen tot de werking van het feest, bleven echter sterk onderbelicht. Niemand zal nochtans betwisten dat teksten ten opzichte van bijvoorbeeld tableaux vivants een heel eigen karakter en dynamiek vertonen.

De betekenis van de literaire productie is binnen vorstenfeesten in Vlaanderen en Brabant des te groter door het belangrijke aandeel van kamers van rectoria. Rederijkers waren, zo bleek uit het werk van Arnade, Lecuppre-Desjardin en Van Bruaene, nauw betrokken bij verschillende aspecten van deze vieringen.⁸ Hun activiteit strekte zich zowel uit over de voorbereiding als over het eigenlijke verloop van de feesten. Aangezien de bestaansreden en hoofdbezigheid van rederijkerskamers bestond uit het schrijven met het oog op het voordragen en opvoeren van teksten, ligt het voor de hand dat dergelijke activiteiten ook binnen het vorstenfeest een belangrijke rol toebedeeld zouden krijgen. Dit vermoeden wordt bevestigd door de talrijke verwijzingen naar toneelstukken, gedichten en liederen in stadsrekeningen die de uitgaven voor deze vieringen verantwoordden.

Het leek ons voor een vollediger begrip van zowel de feestcultuur als het literaire gemeenschapsleven in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen en Brabant daarom wenselijk om stedelijke vorstenfeesten in deze twee gebieden vanuit een specifiek literatuurhistorisch oogpunt te bekijken. Waaruit bestonden de letterkundige activiteiten tijdens vorstenfeesten nu precies; welke teksten heeft dit voortgebracht en wat kunnen deze literaire producten ons leren over de werking en betekenis van de vieringen waarvoor ze werden geschreven? Het gaat er in wat volgt met andere woorden om de interactie te onderzoeken tussen feesten en teksten. In *Vorstenfeest en literatuur*, het eerste van de twee delen waaruit dit boek is samengesteld, ligt de nadruk op het feest als generator van literaire activiteiten. Er wordt achtereenvolgens ingegaan op het ontstaan van het gebruik om vorstenfeesten met literaire teksten op te luisteren (I), de verschillende types vorstenfeesten die daarbij betrokken zijn (II), de manieren waarop deze vieringen van een literaire omkadering konden worden voorzien (III), de personen en groepen die instonden voor het schrijven en naar voren brengen van de teksten (IV) en de door hen beoefende genres (V). Deel 2, *De vorst en de stad in beeld*, is volledig gewijd aan de overgeleverde teksten en hun inhoudelijke bijdrage aan het feest. Hoofdstukken VI tot en met VIII behandelen de beeldvorming rond de gevierde gebeurtenissen, de erin betrokken vorstelijke figuren en de verhouding tussen de stad en de vorst. Tegelijk wordt ook gewezen op de variatie binnen het overgeleverde tekstmateriaal en op de factoren die daarbij speelden.

Het hier onderzochte veld is zowel in de tijd als in de ruimte beperkt. De temporele grenzen waren het gemakkelijkst te bepalen. Het beginpunt werd als het ware door het onderwerp zelf aangereikt. De oudste sporen van literaire activiteiten tijdens stedelijke vorstenfeesten hebben namelijk betrekking op een viering die plaatsvond in 1432. Als eindgrens werd gekozen voor het Antwerpse landjuweel van 1561. Tussen die datum en het begin van de Opstand tegen het Habsburgse gezag lijken geen vorstenfeesten van betekenis meer te zijn georganiseerd. Antwerpen 1561 kan bovendien, zoals wordt aangevoerd in de epiloog van dit boek, tegelijk worden beschouwd als het hoogte- én het eindpunt van niet alleen het rederijkersfenomeen in de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen, maar ook van de literaire activiteiten van de rederijkers in het kader van stedelijke vieringen ter ere van de vorst.

De geografische begrenzing tot het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant is op meer pragmatische maar toch niet geheel arbitraire gronden gebaseerd. De staatkundige verbondenheid tussen deze twee vorstendommen mag dan niet groter zijn geweest dan met bijvoorbeeld Holland, bekeken vanuit het onderwerp van deze studie vertonen ze wel een zekere eenheid. De literaire omkadering van stedelijke vorstenfeesten kwam in Vlaanderen en Brabant op ongeveer hetzelfde moment op gang. Dit is in belangrijke mate te wijten aan een gelijktijdige en gelijkaardige vroege ontwikkeling van het letterkundige gemeenschapsleven, en dan vooral van de kamers van retorica, op wie deze activiteit grotendeels steunde.⁹ Zoals uit wat volgt zal blijken (III.1), bestonden er in het kader van vorstenfeesten al vroeg contacten tussen Vlaamse en Brabantse steden. Vlaamse gezelschappen gingen toneel spelen in Brabant en andersom, en steden uit beide vorstendommen lieten zich door elkaars festiviteiten inspireren. De vroegst gedocumenteerde activiteit van Hollandse rederijkers in dit verband dateert echter pas van 1496.¹⁰ Uit het uitgebreide bronnenonderzoek van Van Boheemen en Van der Heijden naar de geschiedenis van Hollandse rederijkerskamers duiken vergelijkbare elementen op als in Vlaanderen en Brabant, maar het gebruik lijkt zich in Holland veel minder breed te hebben ontwikkeld.¹¹ Zo is er uit dit graafschap een opvallend kleiner aantal teksten overgeleverd.¹² Van uitwisselingen met Vlaamse en Brabantse steden bestaan bovendien geen sporen. Deze studie heeft dus niet de ambitie een overzicht te geven van de literaire omkadering van stedelijke vorstenfeesten in alle Nederlandssprekende Bourgondische gebieden. Ze streeft wel een zekere volledigheid na voor die streken waar het fenomeen zich het vroegst, het breedst en bovendien parallel heeft ontwikkeld.

De beperking tot Vlaanderen en Brabant is vanuit historisch oogpunt eigenlijk beter gefundeerd dan die tot het Nederlands als medium. Wat betreft de letterkundige creatie tijdens stedelijke vieringen ter ere van de vorst lijken Nederlands- en Franstalige steden in Vlaanderen namelijk een verwante ontwikkeling te hebben gekend. Er waren in het kader van vorstenfeesten bovendien sporadisch contacten tussen Nederlandstalige Vlaamse en Franstalige steden uit de Bourgondische Nederlanden.¹³ Het taalverschil vormde daarvoor blijkbaar geen onoverkomelijke hindernis. In wat volgt zal de situatie in Romaans Vlaanderen en in het nabijgelegen Artesië dan ook meermaals aan bod komen. Deze gebieden werden echter niet als een volwaardig onderdeel in het onderzoek betrokken. De reden

hiervoor is dat een meer systematische vergelijking het onderwerp van deze studie gevoelig zou hebben uitgebreid en het tegelijkertijd minder homogeen zou hebben gemaakt. Hoewel de situatie in Frans- en Nederlandstalige gebieden onmiskenbare gelijkenissen vertoont en Vlaamse steden langs beide kanten van de taalgrens al eeuwenlang tot dezelfde bestuurlijke eenheid behoorden, betrof het hier toch twee los van elkaar staande literaire culturen. De Oudenaardse rederijker Matthijs de Castelein sprak in zijn rederijkerspoëtica *De Const van Rhetoriken* (eerste druk 1555) daarom niet zonder bewondering, maar toch duidelijk onderscheidend over 'de stilen vander walscher provinche'.¹⁴ Een comparatistische benadering van de literaire omkadering van Bourgondisch-Habsburgse vorstenfeesten in Franstalige en Nederlandstalige steden zou echter bijzonder boeiende resultaten kunnen opleveren. Dit bleek recent nog uit het materiaal dat K. Lavéant in haar proefschrift over de toneelcultuur in de Franstalige Nederlanden tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw heeft samengebracht en besproken.¹⁵

Een onderzoek dat zich voorneemt een literair fenomeen gedurende een langere periode en in een relatief grote ruimte in zijn context te bestuderen, is afhankelijk van een breed en representatief arsenaal aan eigentijdse bronnen. Deze kunnen in dit geval worden onderverdeeld in overgeleverde toneelstukken, gedichten en liederen die een rol hebben gespeeld tijdens stedelijke vorstenfeesten en in allerlei secundaire verwijzingen naar literaire activiteiten in dit verband. Het tweede type bron vloeit het meest rijkelijk. Door hun nauwe relatie met de stedelijke feestcultuur en de actualiteit liet de compositie, opvoering en voordracht van teksten in het kader van vorstenfeesten namelijk nogal wat sporen in de archivalia na. Het betreft hier in de eerste plaats stedelijke rekeningen waarin de uitgaven staan opgetekend die van stadswege bij de organisatie van de vieringen werden gemaakt. Deze zijn voor Brabant jammer genoeg minder volledig overgeleverd dan voor Vlaanderen. Een belangrijk deel van de stedelijke archieven van de twee grootste steden van het hertogdom, Brussel en Antwerpen, ging namelijk nog tijdens de vroegmoderne tijd in de vlammen op, tijdens het bombardement van de Brusselse binnenstad door de Franse maarschalk de Villeroy in 1695 en tijdens de Spaanse Furie in Antwerpen in 1576.

De magistraat beloonde uitvoerders en auteurs voor hun inspanningen. Daarnaast liet hij de personen vergoeden die zich met het uitdenken en de voorbereiding van de feestelijkheden hadden beziggehouden. Ook de aankondiging van de viering, evenals attributen zoals podia en kaarsen indien het feest in de avonduren plaatsvond, werden uit de stadskas bekostigd. Wanneer de stedelijke hoogwaardigheidsbekleders en hun eventuele gasten de voorstellingen kwamen bijwonen, deden ze zich op kosten van de stad tegoed aan bier, wijn en brood, soms zelfs aan een heus banket. Tegelijk zorgden ze ervoor dat de dorstige kelen van de uitvoerders regelmatig werden gelaafd.

Stadsrekeningen zijn vooral precies in het weergeven van gependeerde bedragen. Ook namen van individuen en gezelschappen die voor hun aandeel een beloning ontvingen, staan in de archivalia van de meeste steden opgetekend. Waar en wanneer er werd gespeeld, voorgelezen en gezongen en wat voor teksten daarbij te beluisteren waren, deed er voor een stadsklerk uiteraard minder

toe en wordt dan ook niet systematisch vermeld. Dergelijke gegevens vinden we wel in een ander, jammer genoeg veel zeldzamer type document uit de stedelijke administratie, namelijk de verordeningen waarmee de feestelijkheden werden aangekondigd. Vooral de uitzonderlijk volledig overgeleverde 'Hallegeboden', die vanaf de Halletoren van het Brugse Belfort werden voorgelezen, zijn hier door hun gedetailleerdheid van bijzondere waarde.¹⁶ Ze vermelden plaats en tijdstip van de opvoeringen en, in het geval van een wedstrijd, de te winnen prijzen en vaak ook het genre van de teksten.

Voor de meeste Vlaamse en Brabantse steden werden stadsrekeningen en stedelijke verordeningen in het verleden al uitgebreid op sporen van literaire activiteiten doorzocht en de resultaten daarvan gepubliceerd. Gezien de geografische en temporele uitgebreidheid van mijn onderzoek opteerde ik er daarom voor om deze documenten niet opnieuw systematisch in de archieven te gaan bekijken. Slechts indien er kon worden vermoed dat de stedelijke archivalia gegevens bevatten die nog niet zijn uitgegeven, werd een nieuw bronnenonderzoek uitgevoerd. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de vieringen van de geboorte en doop van Joos van Bourgondië, die in hoofdstuk I centraal staan.

Eveneens interessant voor de letterkundige activiteit tijdens stedelijke vieringen zijn zogenaamde verhalende bronnen als annalen, kronieken en dagboeken. De waarde van deze documenten is wel sterk afhankelijk van de interesse van de auteur voor en zijn kennis van het stedelijke literaire bedrijf. De *Excellente cronike van Vlaenderen* bijvoorbeeld is hoogstwaarschijnlijk het werk van de Brugse rederijkers Anthonis de Roovere en Andries de Smet. De kroniek maakt dan ook regelmatig en met kennis van zaken melding van literaire initiatieven.¹⁷ Er werden trouwens een aantal langere gedichten, vooral acrostichons en chronogrammen, in verwerkt. Ook de anonieme auteur van de *Kronyk van Vlaenderen* geeft blijk van een bijzondere vertrouwdheid met de stedelijke feestcultuur en het literaire leven. Hij liet met zijn evocatie van de feestelijkheden naar aanleiding van de intrede van Filips de Goede te Gent in 1458 een van de meest gedetailleerde beschrijvingen na van toneelspel tijdens een vijftiende-eeuws vorstenfeest.¹⁸ Een dergelijke interesse is duidelijk minder prominent aanwezig bij de Brugse stadsambtenaar Nicolaes Despars. In zijn *Chronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen, van de jaeren 405 tot 1492* maakte Despars er zich bij de behandeling van vorstenfeesten vaak nogal gemakkelijk van af met de regelmatig terugkerende formulering dat het 'niet wel scrivelick' was welke grote vreugde er bedreven werd.¹⁹ Bij de zeldzame vermeldingen van toneelspel beperkte hij zich doorgaans tot de algemene term 'batementen'. De Bourgondische *indiciaire* Jean Molinet toont in zijn *Chroniques* een voor een hofauteur weliswaar uitzonderlijke interesse voor de stedelijke feestcultuur, maar hij heeft meer dan eens moeite met het typeren van de literaire bijdragen daaraan. Hij verbergt zijn verwarring ter zake dan maar achter wat retoricaal vuurwerk. Zo evoceerde Molinet de vrolijkheden na de intrede van Maximiliaan van Oostenrijk in Brussel in 1486 als 'plaisans esbas, esbatemens joyeux, joyeusetéz nouvellez, nouvelletéz haultaines, haultains festoyemens et festes d'instrumens'.²⁰

Het corpus overgeleverde literaire teksten dat voor dit onderzoek kon worden bijeengebracht, bestaat uit elf toneelteksten, vijf gedichten en zes liederen.

Dit moet slechts een fractie zijn van de enorme literaire productie waarop door stadsrekeningen, kronieken en stedelijke verordeningen wordt gezinspeeld. Uit de vijftiende en de eerste jaren van de zestiende eeuw stammen drie Brusselse toneelstukken: een anonieme tekst op een intrede van Karel van Charolais, de latere Karel de Stoute, te Brussel, wellicht in 1466, een ander spel van Colijn Caillieu op de geboorte van Margareta van Oostenrijk (1480) en een derde stuk van Jan Smeken op de jonge prins Karel, de latere Karel V (°1500). De teksten werden samen met een gedicht op de dood van Karel de Stoute (†1477) van de hand van de Bruggeling Anthonis de Roovere en een lijst van historische, bijbelse en mythologische vrouwenfiguren samengebracht in het wellicht nog uit de eerste helft van de zestiende eeuw daterende handschrift-Leemans. In een autograaf met zijn waarschijnlijk integrale toneelwerk tot 1538 nam Cornelis Everaert zes stukken op die hij schreef voor vieringen in Brugge ter ere van Karel V. Het betreft hier teksten op de slag bij Pavia (1525), de Vrede van Madrid (1526), de keizerskroning van Karel te Bologna (1530), de zogenaamde Damesvrede (1529) en het Bestand van Nice (1538). Het omvangrijke *Testament Rhetoricael* (1561), eveneens een autograaf, van Everaerts tijd- en stadgenoot Eduard de Dene, bevat een lied op de Vrede van Crépy (1544). Van Matthijs de Castelein bezitten we gedichten in druk op de slag bij Pavia, de samenkomst van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes (1538) en de Vrede van Crépy, alle afkomstig uit de *Const van Rhetoriken* (1555). In de in 1574 gepubliceerde *Diversche Liedekens* van dezelfde auteur staan liederen op de slag bij Pavia, de Vrede van Madrid, de geboorte van Filips II (1527) en de samenkomst van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes. Ook in gedrukte vorm kwam een factie van de Antwerpse dichter Peter de Herpener op een bestand tussen Filips II en de Franse koning Hendrik II (1556) tot ons. Tot slot is er één tekst waarvan we weten dat hij tijdens een vorstenfeest is opgevoerd, maar die niet over die gebeurtenis handelt: het *Esbatement van de bervoete bruers*, geschreven voor de Brusselse viering van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559).

Naast teksten die bestemd waren voor opvoering tijdens het feest werd er eveneens een aantal achteraf verspreide beschrijvingen van de vieringen overgeleverd. Het betreft hier evocaties van intredes van Filips de Schone in Gent en in Brugge in 1496, van de geboortefeesten voor de latere Karel V in Gent in 1500, zijn eerste officiële bezoek aan Brugge na zijn meerderjarigheid in 1515, een kapittel van de orde van het Gulden Vlies in Brussel in 1516 en de intocht van Karel V en Filips II in Gent in 1549.

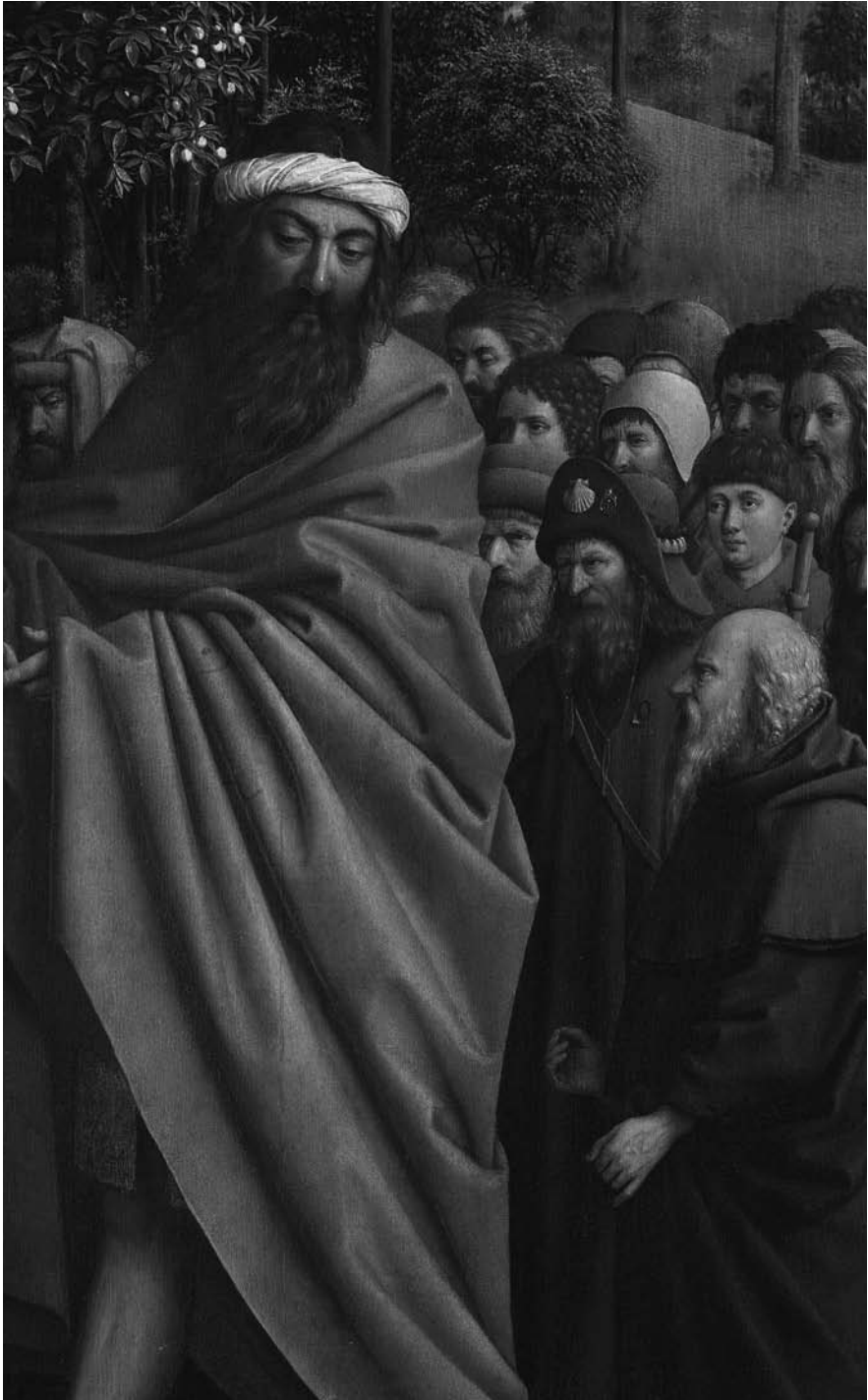
De eerder beperkte omvang van het corpus wordt gelukkig enigszins gecompenseerd door de pluriformiteit en heterogeniteit ervan. De teksten, zowel toneelstukken, gedichten als liederen, werden geschreven door verschillende auteurs en op verschillende momenten binnen de hier onderzochte periode. Zowel grotere steden uit Vlaanderen en Brabant, in casu Brussel en Brugge, als het kleinere Oudenaarde zijn vertegenwoordigd, evenals de verschillende types vorstenfeesten. Om zowel temporele, regionale als individueel-auctorïële factoren die hierbij aan het werk waren zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen, worden in het tweede deel van deze studie drie groepjes opvoeringsteksten in evenzoveel hoofdstukken besproken: de Leemans-verzameling (VI), de spelen

van Cornelis Everaert (VII) en de gedichten en liederen van Matthijs de Castelein (VIII). De rest van het corpus, namelijk het lied van De Dene, de factie van De Herpener, het *Bervoete bruers-esbattement* en de versbeschrijvingen, worden niet apart behandeld, maar bekeken in het licht van de andere teksten.

Tot slot nog iets over de transcriptie van citaten in het Middelnederlands. Ter wille van de leesbaarheid werd het gebruik van i/j en u/v aangepast aan de hedendaagse spelling.

Deel 1

Vorstenfeest en literatuur

Afbeelding 1: De heilige pelgrims op het Lam Godsretabel van de gebroeders Van Eyck (1432). De figuur met de schelp op zijn hoed stelt mogelijk de H. Jodocus voor. Sint-Baafskathedraal, Gent, @Lukas-Art in Flanders VZW.

I Een prinselijke geboorte te Gent

1. Inleiding

Op 24 april 1432 kwam Joos, de tweede zoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396-1467) en Isabella van Portugal (1397-1471/1472), in het Gentse Hof Ten Walle ter wereld.¹ Het heuglijke feit betekende een lichtpunt in het leven aan het Bourgondische hof, dat op dat moment in rouw was gedompeld. Twee maanden eerder was Antoon, de eerstgeborene van het vorstenpaar, namelijk overleden. Joos werd twaalf dagen na zijn geboorte, op 6 mei, met het ceremonieel een potentieel troonopvolger waardig, in zijn geboortestad boven de doopvont gehouden. Dit gebeurde hoogstwaarschijnlijk in de Sint-Janskerk, de huidige Sint-Baafskathedraal, waar – wellicht niet toevallig – net op die dag ook het *Lam Godsretabel* van de gebroeders Van Eyck werd onthuld. Het veelluik was geschilderd in opdracht van de Gentse schepenen Joos Vijdt, een naamgenoot van het prinsje en een graag geziene figuur in de omgeving van de hertog. Een van de pelgrims op het paneel rechtsonder van het geopende retabel stelt mogelijk de heilige Jodocus van Ponthieu, Vijdts patroonheilige, voor (afbeelding 1).²

Ook buiten de muren van het Hof Ten Walle en de Sint-Janskerk werd de prinselijke geboorte op vreugdeblijken onthaald. De Gentse schepenen stuurden boden uit om overal in Vlaanderen en in de belangrijkste Brabantse steden het heuglijke nieuws te verkondigen. In de eigen stad werd een processie gehouden; de klokken van de kerken werden een dag en een nacht lang geluid; de stadsspeellieden maakten muziek en de verschillende buurten werden opgeroepen om vreugdevuren aan te steken.³

De blijdschap om de troonopvolger was van korte duur. Het kind overleed net geen vier maand later, op 21 augustus, en werd in de Gentse Sint-Veerlekerk, toebehorend aan het vroegere kasteel van de graven van Vlaanderen, begraven. Het kon daardoor niets vervullen van de grote politieke rol waartoe het leek voorbestemd. Dat het kortstondige bestaan van Joos van Bourgondië toch niet geheel tot de vergetelheid behoort, is deels te danken aan een initiatief van zijn geboortestad. Volgens een Oudenaardse kroniek 'stelden' '[d]ie van Ghent' ter gelegenheid van de doop van het jongetje namelijk 'prijzen uut op de vraeghe: *Wie best het Kerstendom ende dedelheit vanden kinde van hertoghe Philips, ghenaeft JOES, nieuwe gheboren te Ghent, declareren saude*'. Met '[d]ie van Ghent' werd wellicht naar het Gentse stadsbestuur verwezen, dat, op of kort na 6 mei 1432, een wedstrijd organiseerde voor de beste loftuizingen op de pasgeborene. De schepenen moeten hier-

aan de nodige ruchtbaarheid hebben gegeven. De kroniek vermeldt immers nog dat het een gezelschap uit Mechelen ('die van Mechelen') was – van buiten het graafschap dus – dat als eerste eindigde, terwijl 'die van Audenaerde' en 'die van Dermonde' respectievelijk de tweede en de derde prijs wegkaapten.⁴

De bron van bovenstaand bericht, de *Kroniek van Oudenaarde*, dient, zoals verderop nog zal blijken, met de nodige omzichtigheid te worden benaderd. Het betreft hier namelijk een in de vroege zeventiende eeuw samengestelde compilatie van uittreksels uit grotendeels verloren gegane archivalia over de geschiedenis van Oudenaarde.⁵ De Gentse stadsrekeningen, die uitvoerig berichten over de kosten die werden gemaakt na de geboorte en de doop van Joos, vermelden weliswaar dat er prijzen in zilver zijn uitgereikt, maar maken niet helemaal duidelijk waarmee deze precies te winnen waren.⁶ Toch mogen we ervan uitgaan dat de wedstrijd wel degelijk heeft plaatsgevonden en dat ten minste een deel van de zilverbijzettingen waarvan sprake in de Gentse rekeningen bestemd waren voor naar voren gebrachte teksten. In de stadsrekeningen van Mechelen staan namelijk de onkosten aan teren, wagenhuur, was en toortsen die een zekere Jan Bijns en zijn gezellen maakten om aan de Gentse wedstrijd te kunnen deelnemen.⁷ In de negentiende-eeuwse *Kroniek de Rantere*,⁸ die deels op de *Kroniek van Oudenaarde* teruggaait en in dezelfde stad is ontstaan, lezen we, met verwijzing naar een tweede, niet overgeleverde, bron, dat de Oudenaardse delegatie haar prijs aan het stadsbestuur schonk en, net als de collega's uit Mechelen, voor de gemaakte onkosten werd vergoed.⁹

De wedstrijd die door de Gentse schepenen in 1432 werd georganiseerd is vooral vanuit literair-historisch oogpunt bijzonder, omdat de lofverzen die ervoor werden geschreven de oudste aanwijzingen vormen van Nederlandstalige literaire teksten die zijn voorgedragen tijdens een stedelijk vorstenfeest. De geboorte van Joos van Bourgondië staat hierdoor mogelijk aan het begin van een gebruik dat onder de daaropvolgende Bourgondische en Habsburgse vorsten sterk aan belang zou toenemen en tijdens het grootste gedeelte van de vijftiende en de zestiende eeuw aanleiding gaf tot een enorme letterkundige activiteit. Gezien de zeer fragmentarische archivalia van vóór die periode kan niet met zekerheid worden vastgesteld of het hier inderdaad het eerste vorstenfeest betreft waar literaire teksten te beluisteren waren. Toch moet deze traditie in 1432 of hoogstens kort daarvoor een aanvang hebben genomen. Daarop wijzen de beschikbare gegevens met betrekking tot vroegere hertogelijke ceremonies in de stad, evenals politieke en literaire ontwikkelingen in deze periode en vooral de manier waarop stedelijke feesten en de hertogelijke politiek op elkaar betrokken raakten.

2. De vroegste vorstelijke ceremonies in de stad

Al sinds de aankomst in Vlaanderen van de eerste Bourgondische hertog van het huis van Valois vormde de stedelijke ruimte regelmatig het decor voor feestelijk ceremonieel ter ere van de vorst. Filips de Stoute (1342-1404) bracht, kort nadat hij ten gevolge van het overlijden van zijn schoonvader Lodewijk van Male (1330-1384) formeel de macht in Vlaanderen in handen had gekregen, een of-

ficieel bezoek aan de twee belangrijkste steden van het graafschap. Hij werd in Brugge in 1384 en in Gent in 1386 op een vrijwel identieke manier ontvangen.¹⁰ Geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders gingen de vorst tegemoet tot aan de poort waarlangs deze de stad binnenkwam. De stoet begaf zich vervolgens in processie naar de kerk (Sint-Donaas in Brugge en Sint-Pieter en Sint-Jan in Gent) waar de nieuwe graaf de stedelijke rechten en privileges bezwoer. Het geheel werd in beide gevallen opgeluisterd met feestelijke vocale en instrumentale muziek. Jean Froissart (ca. 1337-na 1404), die de Gentse viering beschreef in zijn *Chroniques* (1369-1400), vermeldt ook nog geschenken in natura vanwege de stad (Rijnse en Franse wijn en twee koeien) en een banket aangeboden door Filips. Van de eerste Gentse intrede van Filips' zoon en opvolger Jan zonder Vrees (1371-1419) in 1405 bestaat jammer genoeg geen verslag. De kosten voor muzikanten en een gift van wijn aan de nieuwe graaf die de stad blijkens haar rekeningen bij deze intrede maakte,¹¹ suggereren echter dat een en ander verliep volgens een vergelijkbaar scenario. Ook in de summiere documenten die betrekking hebben op de eerste intredes van Filips de Goede te Gent en te Brugge in 1419 vinden we dezelfde elementen terug: de vorst wordt processiegewijs ingehaald door heren en prelaten, hij bezweert rechten en vrijheden en ontvangt geschenken.¹²

De stedelijke bevolking kon de vorst en zijn gevolg tijdens deze vroegste intredes gadeslaan, terwijl de stoet zich van de stadspoort naar de kerk en vervolgens naar de grafelijke residentie begaf. Toen Filips de Stoute en Margareta van Male (1350-1405) in 1386 de Gentse Vrijdagmarkt overstaken op weg van de Sint-Janskerk naar het Hof Ten Walle viel een groot aantal stedelingen dat zich daar volgens Froissart – wellicht niet de meest objectieve ooggetuige in deze – had opgesteld spontaan op de knieën. Ze smeekten het grafelijke paar om vergiffenis voor de zogenaamde Gentse Oorlog (1379-1385), die het graafschap zes jaar lang op zijn kop had gezet.¹³ Meer dan een eventuele glimp van de vorst betekenden deze vroege intredes voor de stadsbevolking waarschijnlijk niet. De beknoptheid waarmee deze gelegenheden zowel in hoofse als in stedelijke kronieken worden beschreven doet bovendien vermoeden dat ze ook aan het hof en bij het stadsbestuur voornamelijk als een staatsrechterlijke formaliteit werden beschouwd bij de aanvang van een nieuw grafelijk bestuur.

Wel uitgebreid gevierd werden belangrijke gebeurtenissen in de meer persoonlijke levenssfeer van de vorst. Het huwelijk van Filips de Stoute en Margareta van Male in Gent in 1369, dat van Jan zonder Vrees en Margareta van Beieren (1363-1423) in Kamerijk in 1385 en dat van Filips de Goede en Isabella van Portugal in Sluis en Brugge in 1430 gingen gepaard met een nooit geziene weelde.¹⁴ Anders dan in het geval van blijde intredes ging het hier om feesten die door het hof werden georganiseerd. Toch vonden ze voor een groot deel plaats binnen de stedelijke ruimte. De schepenen leverden ook een belangrijke materiële en financiële bijdrage. Dagenlang werden er banketten gehouden en verschillende plaatsen in de stad vormden het decor voor steekspelen en toernooien. Naast vertegenwoordigers van bevriende Europese vorstenhoven en belangrijke kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders bevonden er zich ook heel wat leden van de stedelijke elite onder de gasten. De betrokkenheid van de brede bevolking bleef

echter ook in dit geval beperkt tot het toekijken naar een spektakel dat niet voor haar was bestemd. Gedurende de huwelijksfeesten van Filips de Stoute en Margareta van Male zetten de Gentse schepenen een korps van 139 gerechtsdienaars in (bijna twaalf keer meer dan normaal).¹⁵ Dit doet vermoeden dat de overheid er nauw op toezag dat het hoofse vermaak niet door eventuele oproerkrakers uit de stad zou worden verstoord.

3. De integratiepolitiek van Filips de Goede en de geboorteviering van 1432

Hoe vaag en beperkt het bronnenmateriaal met betrekking tot de geboorteviering voor Joos in 1432 ook moge zijn, het brengt niettemin enkele opvallende verschillen met vroegere vorstenfeesten aan het licht. Zo vormde een geboorte binnen het vorstenhuis een eerder ongewone aanleiding voor een publiek feest in de stedelijke ruimte. Vervolgens beperkte de stedelijke overheid zich niet tot een financieel en logistiek ondersteunende rol zoals bij prinselijke huwelijken, maar nam ze zelf initiatieven. De schepenen riepen de buurten op om vreugdevuren aan te steken en loofden prijzen in zilver uit voor de mooiste loftuitingen op de pasgeborene. Ten slotte werden groepen van stedelingen uit de eigen stad en van elders, wellicht voor het eerst, actief bij de festiviteiten betrokken. Ze produceerden onder andere literaire teksten en fungeerden als primair geïntendeerd publiek daarvan.

De actievare rol van het bestuur en de bevolking van de stad vormen dan wel de opvallendste verschillen tussen de Gentse geboorteviering van 1432 en vroegere vorstenfeesten, toch lijkt de oorzaak van deze verandering in de eerste plaats aan het hof te moeten worden gezocht. Net in de periode waarin Joos geboren werd, tekende zich namelijk een opmerkelijke koerswijziging af in de Bourgondische hertogelijke politiek.¹⁶ Twee jaar eerder, in 1430, was Filips de Goede met veel pracht en praal voor de derde maal in het huwelijk getreden. Zijn nieuwe echtgenote was geen Franse prinses, zoals bij zijn eerste twee echtverbintenissen, maar Isabella van Portugal, de dochter van de Portugese koning Johan I (1357-1433). De hertog gaf hiermee een duidelijk signaal dat hij zich op het Europese toneel onafhankelijker wou gaan opstellen. Hij distantieerde zich door zijn huwelijk met name van de Franse politiek, waaraan Filips' vader en grootvader het merendeel van hun tijd, energie en middelen hadden besteed, en van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453), die Frankrijk op dat moment al bijna een eeuw lang tegenover die andere Europese grootmacht, Engeland, plaatste. Filips begon zich meer te richten op de centralisatie van zijn eigen erflanden in midden-Frankrijk en in de Nederlanden. Aan dit territorium had hij tussen 1428 en 1430 Henegouwen, Holland, Zeeland, het graafschap Namen en het hertogdom Brabant toegevoegd. Uiteraard ging de aandacht van de hertog in de eerste plaats naar de Lage Landen, een groter en economisch meer ontwikkeld gebied dan het nog hoofdzakelijk rurale Bourgondië en het daarbij aansluitende Nevers en Franche-Comté.

Vooraf in de zelfbewuste en onafhankelijk gezinde Vlaamse en Brabantse steden stootte de integratiepolitiek van Filips de Goede op behoorlijk wat weer-

stand, die de hertog met de wortel en de stok beantwoordde. Opstanden werden hardhandig onderdrukt, maar Filips probeerde tegelijk zo veel mogelijk in te spelen op de belangen van de verschillende maatschappelijke groepen. Dit lijkt het best te zijn gelukt bij de stedelijke elites. De hertog wist hen via geschenken, adellijke titels en huwelijken tussen patricische stedelijke families en leden van de Bourgondische hofwereld en ambtenarij op sluwe wijze aan zich te binden. De bredere bevolking, van de schepenen in het stadsbestuur tot de eenvoudige handwerkslieden, vormde echter een veel moeilijker te bereiken sociale groep. Filips kon door het creëren van gunstige handelsrelaties met het buitenland weliswaar inspelen op de materiële stedelijke belangen, maar hij moet tegelijk hebben beseft dat een Bourgondische staat ook een geestelijke verbondenheid met de vorst en het vorstenhuis vereiste.

Het is binnen dit laatste streven dat de geboorte van Joos lijkt te zijn ingeschakeld. Of Gent hierbij bewust als plaats van handeling is uitgekozen, kan moeilijk met zekerheid worden gezegd. Toen de hertog op 29 januari 1432 voor een verblijf van bijna vier maanden naar Dijon vertrok om er onderhandelingen te voeren met René van Anjou (1409-1480),¹⁷ bleef Isabella, die haar echtgenoot tijdens de eerste jaren van hun huwelijk op de meeste van zijn rondreizen had vergezeld,¹⁸ in ieder geval in de Nederlanden. Ze beviel op 24 april van haar zoon in Gent. De stad mocht zich daardoor de geboorteplaats noemen van een troonopvolger. Niet zonder trots, mogen we veronderstellen, want het prinsje wordt in de stedelijke rekeningen consequent aangeduid als 'Joose van ghend'.¹⁹ Eenzelfde eer was in december 1430 ook Brussel al eens te beurt gevallen. Kort nadat hij op 8 oktober 1430 in de Zennestad was gehuldigd als de nieuwe hertog van Brabant liet Filips de Goede zijn hoogzwangere vrouw naar het paleis op de Coudenberg overkomen, waar ze op 30 december het leven schonk aan Antoon.²⁰ Hierdoor kwamen de eerste twee kinderen van Filips de Goede en Isabella van Portugal ter wereld in de grootste en dichtstbevolkte steden van Vlaanderen en Brabant. Net als zijn vader Jan zonder Vrees had de hertog zelf nog het levenslicht gezien in Dijon, de hoofdstad van het Bourgondische stamland.

Zelfs indien er achter de keuze voor Brussel en Gent als geboorteplaats van de prinsjes geen berekende politieke motieven schuilgingen, dan lijkt deze omstandigheid achteraf in ieder geval bewust te zijn aangewend als een vorm van public relations tussen de hertog en zijn twee belangrijkste vorstendommen. Zo werd Antoon genoemd naar Antoon van Bourgondië (1384-1415), een oom van Filips de Goede en tevens de eerste hertog van Brabant uit het huis van Bourgondië. Joos kreeg de naam van een in Vlaanderen bijzonder populaire heilige, die ook het hertogelijke paar nauw aan het hart lag.²¹ Met deze naamskeuzes toonde Filips zijn persoonlijke verbondenheid met Vlaanderen en Brabant en gaf hij het belang aan van deze twee streken en hun grootste steden binnen het Bourgondische landencomplex.

Op de blijken van hertogelijke genegenheid werd door de schepenen van zowel Brussel als Gent passend gereageerd. Om de doop van Antoon op 30 december 1430 in de kerk van Sint-Jacob-op-Coudenberg extra luister bij te zetten schonk het Brusselse stadsbestuur 250 toortsen met het stadswapen erop.²² De Gentse collega's gingen nog een stap verder en richtten zelf een driedaags feest

in met onder meer een literaire wedstrijd waarop het *kerstendom ende dedelheit* van de pasgeborene werden bezongen. Hierdoor toonden ze niet alleen hun erkentelijkheid tegenover de hertog, de brede stadsbevolking werd tegelijk doordrongen van de grote betekenis van de geboorte en de doop die in hun stad hadden plaatsgevonden.

Men kan zich, rekening houdende met de spanningen tussen Gent en Filips de Goede die in deze periode regelmatig de kop opstaken, vragen stellen bij de mate van spontaneïteit waarmee de competitie van 1432 is ingericht. Betrof het hier een eenparig initiatief van de Gentse schepenen of mag er een zekere inmenging worden vermoed vanwege het hof? De tweede optie lijkt het meest waarschijnlijk. Amper een half jaar eerder, in september 1431, had er namelijk al eens een pro-Bourgondische literaire wedstrijd plaatsgevonden in het Frans-Vlaamse Atrecht. Gezelschappen uit Picardië, Artesië en Henegouwen maten zich toen eveneens om een aantal prijzen in zilver met elkaar rondom de vraag 'Pourquoi la paix ne vient-elle pas en France?'. Een gedetailleerd overgeleverd archiefstuk maakt duidelijk dat het een vertegenwoordiger van Filips de Goede in het Atrechtse stadsbestuur was, een zekere Andrieu Hanebot, die aan de basis lag van het initiatief.²³ Voor Gent 1432 zijn geen archivalia overgeleverd die ons een dergelijke inzicht bieden in de organisatie van de viering. Uit een recentere Brugse akte blijkt echter wel dat een vergelijkbare hertogelijke bemoeienis met stedelijke vorstenfeesten, via getrouwen in het schepencollege, later ook in Vlaanderen voorkwam. In 1466 besliste de Brugse magistraat namelijk om de rederijker Anthonis de Roovere (ca. 1430-1482) tot het einde van zijn leven een jaargeld uit te keren van 6 pond groten.²⁴ Het voorstel werd voor de verzamelde stedelijke notabelen verdedigd door ridder Jan III de Baenst (†1486).²⁵ Als motivatie voerde deze eerder algemeen aan dat De Roovere zijn thuisstad al jarenlang 'veel ende hoofschelicke ghedient hadde' en 'menighe ghenouchte van spelen van goeden moralitheden ende van anderen eerbaren esbatementen' en andere staaltjes van zijn rethorische kunnen had geschreven en doen vertonen. Door De Roovere te voorzien van een officiële functie, zo argumenteerde De Baenst, diende men ervoor te zorgen dat hij zijn talent ook in de toekomst ten dienste van Brugge zou stellen en dat het niet in hem zou opkomen om naar een andere stad te verhuizen. Hoewel dat in de schenkingsakte niet met zoveel woorden wordt gezegd, heeft de gunstige gezindheid van Karel van Charolais en Jan de Baenst ten opzichte van Anthonis de Roovere wellicht alles te maken met de activiteit van deze laatste tijdens vooral blijde intredes. De rederijker had tijdens de intocht van Filips de Goede te Brugge in 1463 al eens een toog opgericht waarop het Parisoordeel was afgebeeld en participeerde hoogstwaarschijnlijk ook aan de versieringen voor de intrede van Karel van Charolais op Vastenavond 1466. Deze gebeurtenis vond plaats net voor De Roovere zijn jaargeld kreeg toegekend. Tijdens de jaren tussen 1466 en 1478 nam hij tijdens vrijwel ieder vorstelijk bezoek aan de stad Brugge een of meer togen voor zijn rekening.²⁶ De Roovere beschouwen als een hertogelijke pion binnen de organisatie van de stedelijke vorstenfeesten zou wellicht iets te ver gaan. Toch wijst de tussenkomst van Jan de Baenst in het Brugse stadsbestuur erop dat het hof de talenten van de rederijker als organisator van dergelijke vieringen op prijs stelde en zich ook in de toekomst van zijn medewerking wilde verzekeren.²⁷

4. Toneel voor een jonge prins

In geen van de documenten betreffende Gent 1432 wordt precies aangegeven met welk soort teksten Joos is geprezen. Toch kunnen we met een behoorlijke zekerheid stellen dat de lofprijzingen de vorm moeten hebben gehad van een toneelstuk. Dit kan namelijk worden afgeleid uit de combinatie van enerzijds de verschillende bronnen en anderzijds wat bekend is over het stedelijke letterkundige leven tijdens de betreffende periode. De Gentse stadsrekeningen vermelden de kosten die gemaakt waren aan wijn en kruiden voor de heren en schepenen die drie avonden lang 'de abatements quamen sien' en voor 'den goeden lieden die de abatements deden'.²⁸ Dat de term 'abatements' hier niet zomaar naar bijvoorbeeld wat gekdoenerij, maar naar gesproken toneel verwijst, blijkt uit het 'declarereren' van de teksten waarvan sprake is in de *Kroniek van Oudenaarde*. De leider van het Mechelse gezelschap, Jan Bijns, wordt in de rekeningen van zijn stad voor de jaren 1431 tot en met 1435 regelmatig vermeld omwille van zijn deelname aan de opvoering van een Onze-Lieve-Vrouwspel tijdens de Peisprocessie.²⁹

Eveneens in de richting van toneel wijst de wedstrijdcontext waarbinnen de loftuitingen werden voorgedragen en de participatie van groepen uit verschillende steden. We komen het samengaan van deze elementen in de hier onderzochte periode namelijk wel vaker tegen in verband met toneelopvoeringen. De oorsprong van het spelen 'om prijs' dient wellicht te worden gezocht bij schutterswedstrijden. Het is althans in dat kader dat de eerste gedocumenteerde toneelcompetities plaatsvonden. Zeker vanaf het midden van de veertiende eeuw kwamen schuttersgilden uit verschillende steden regelmatig samen om 'de rechten vanden [...] edelens hantboge onderhouden te mogen [...] ende oick om eendrachtigheid, vrintscap ende minne tusschen de [...] steden en vryheden te voedene, vermeerderene ende tonderhoudene'.³⁰ Wellicht om het feestelijke karakter en de aantrekkingskracht van dergelijke bijeenkomsten te vergroten werden al snel ook prijzen uitgereikt in andere categorieën dan het mikken naar een doel.³¹ Zo waren er al in 1404, tijdens een feest van de voetboog te Mechelen, niet alleen beloningen voor de beste schietprestaties, maar ook voor de verst komende gezelschappen, de talrijkste en mooist uitgedoste groep en voor 'tscoenste ghenueghlixste solaeslijxte ende tfrische esbattement feeste spel ende solaes maken'. Het is onduidelijk of met deze omschrijving naar toneel wordt verwezen. Mogelijk beschikten de deelnemers hier nog over een grote vrijheid in de amusante vertoning die ze tijdens de avonduren naar voren brachten. Vier jaar later in Oudenaarde waren er in ieder geval dramatische vertoningen te zien. In een kroniekbeschrijving wordt aangegeven dat het Oudenaardse schuttersfeest van 1408 een van de grootste en mooiste was van de laatste jaren, 'met al datter toe behoorde van batementen, van te vierene in alle hierberghen' en 'van scoenen spelen te spelene'. Het organiseren van toneelspel zou vervolgens evolueren tot een constante in schuttersbijeenkomsten en steeds duidelijker worden afgebakend ten opzichte van andere vormen van vertier als het verlichten van de herberg en het optreden van narren.

Schutters die het plan hadden opgevat om een samenkomst te organiseren brachten gezelschappen van buiten de stad hiervan op de hoogte door middel van een *charte* of officiële uitnodiging. Deze werd door boden van de ver-

eniging rondgedragen en bevatte naast plaats en tijdstip van de wedstrijd ook de verschillende categorieën waarin prijzen konden worden verdiend. Hoogstwaarschijnlijk hebben er ook in de aanloop naar de feesten voor Joos dergelijke documenten gecirculeerd. Mogelijk werden ze uitgereikt door de boden die de Gentse schepenen blijkens de stadsrekeningen kort na de geboorte uitstuurden om de belangrijkste steden in Brabant en alle steden in Vlaanderen van de blijde geboorte op de hoogte te brengen. De zeventiende-eeuwse auteur van de *Kroniek van Oudenaarde* lijkt een dergelijk document gebruikt te hebben voor zijn korte vermelding van de wedstrijd van 1432. Hij moet een van zijn bronnen in ieder geval als een *charte* hebben beschouwd wanneer hij meent de 'vraeghe' te citeren waarop prijzen werden uitgelooft. De kroniekschrijver projecteerde hierbij waarschijnlijk het hem beter bekende gebruik dat de rederijkers later tijdens hun interstedelijke literaire wedstrijden van deze documenten maakten op het vroegvijftiende-eeuwse archiefstuk dat hij voor ogen had. In hun *charten* formuleerden de rederijkers vaak een vraag waarop in de vorm van een literaire tekst, meestal een zinnespel of een refrein, een antwoord moest worden gegeven. Bekend is bijvoorbeeld het 'Welck den mensche stervende meesten troost es' voor de wedstrijd voor spelen van zinne in Gent in 1539.³² In de Oudenaardse kroniek wordt echter geen vraag geciteerd, maar eerder een opdracht in vraagvorm: Wie kan het best de doop en de adeldom van Joos 'declarerer'?

Het gebruik om toneel te spelen in, al dan niet interstedelijk, competitieverband kwam, wellicht vanuit de eerder besloten schuttersbijeenkomsten, ook in publieke stedelijke feesten terecht. In 1408 al bijvoorbeeld dongen wijkverenigingen van 'jonghe lieden van der poort' in Dendermonde naar een prijs voor 'goede solacelike ghedichte spele';³³ in 1430 trokken 'jonghen ghesellen' uit dezelfde stad naar Mechelen 'omme te wynnene de rykelyke juweele die binnen der voorseide stede van Mechline upghehanghen waeren omme te ghevene den ghonen die notabelycst spelen souden van den upvaert van Onser Liever Vrouwen'.³⁴ Het is vooral het relatief goed gedocumenteerde bestaan van deze stedelijke toneelpraktijk die het meest overtuigende argument vormt om aan te nemen dat de lofprijzingen die in 1432 door groepen uit onder andere Oudenaarde, Mechelen en Dendermonde werden afgestoken de vorm hadden van een toneelstuk. De beschikbare gegevens in verband met de functies van het vroege toneelspel in de stedelijke ruimte bieden bovendien inzicht in de mogelijke motieven van de Gentse schepenen om na de doop van Joos, wellicht voor het eerst in dit verband, een toneelcompetitie te organiseren.

Vanaf de late veertiende eeuw maken stadsrekeningen steeds vaker melding van betalingen voor dramatische opvoeringen ter gelegenheid van een specifiek feest.³⁵ Deze voorstellingen vonden plaats in het schepenhuis, in de open lucht of in een voor iedereen toegankelijke ruimte als de kerk. De feestelijke gelegenheden, die meestal ook het onderwerp van de vertoonde spelen vormden, hingen in de eerste plaats samen met de kerkelijke kalender.³⁶ Aanleiding tot toneelspel gaven uiteraard Kerstmis en Pasen, de twee hoogtepunten van het Temporale, of de zon- en feestdagen die het leven van Christus herdenken. In de kerstperiode werden vooral op Driekoningen (6 januari) stukken opgevoerd. In de paastijd waren tijdens de Goede Week passiespelen en op paasdag en paasmaandag verrij-

zenisspelen te zien.³⁷ Daarnaast konden ook feesten uit het Sanctoriale, of het Eigen der Heiligen, aanleiding geven tot dramatiseringen. Het betrof hier vooral de vieringen van de hoogtepunten uit het leven van Maria, zoals haar Purificatie op Maria Lichtmis (2 februari) en haar Tenhemelopneming (15 augustus).³⁸ Ook het leven en lijden van andere heiligen kon het onderwerp vormen van een spel, al is uit de stadsrekeningen niet op te maken of dit ook op hun naamdag werd opgevoerd.³⁹ Niet altijd aan de kerkelijke kalender gebonden, maar wel jaarlijks weerkerend waren de processies, zoals de Ieperse Tuindagprocessie, de Brugse processie van het Heilig Bloed, de Oudenaardse Sacramentsprocessie en de Brusselse Ommegang. Van alle jaarlijks weerkerende feesten werden de processies ongetwijfeld het meest uitgebreid gevierd, met op dramatisch gebied naast spelen vooral tableaux vivants,⁴⁰ bewegingloze scènes met levende of geschilderde beelden.⁴¹ Wereldser van aard, maar eveneens door de indeling van het kerkelijke jaar bepaald was de zogenaamde vastenavondviering. Overgeleverde vastenavondteksten en verwijzingen naar opvoeringen suggereren dat dit feest gepaard ging met de productie van een bijzonder gediversifieerd arsenaal aan literaire producten, van liederen en komische voordrachten tot complete toneelstukken.⁴²

Om de uitvoerders aan te duiden van het laatmiddeleeuwse toneel dat in kerken en schepenhuisen, op straten, pleinen en kerkhoven te zien was, beperken de rekeningen zich doorgaans tot de term 'ghesellen'. Soms draagt deze een nadere bepaling bij zich, zoals het veelvoorkomende 'ghesellen van den spele'. Er bestaat nogal wat discussie over de precieze lading van deze terminologie. Betrof het hier professionele spelers of (stedelijke) amateurs?⁴³ Inschrijvingen van nauwkeurigere stadsklerken helpen ons wat verder. Wanneer een gezelschap genoemd wordt naar een bepaalde persoon, zoals 'Joris van den Moortele ende zinen ghesellen' (SR Brugge 1421-1422) of 'Charelse van Pollinchove met haeren ghesellen' (SR Loo 1429), gaat het mogelijk om de leider van een professionele troep. In een meerderheid van de gevallen kunnen de nader gespecificeerde gezelschappen evenwel nadrukkelijk aan de stad worden gelieerd. Het blijkt ook duidelijk dat het daarbij niet om spelers om den brode gaat, maar om amateurs. Soms moeten we het stellen met het algemene 'ghesellen vander stede'. Even vaak echter suggereert de benaming om welke groepen van stedelingen het ging: priesters, zoals 'den priesters van onzen Vrouwekerke' (SR Damme, 1398-1399), en aan een bepaalde kerk verbonden leken, wellicht leden van geestelijke broederschappen: 'ghesellen vander kerken' (SR Deinze, 1399-1400), of 'ghesellen van den khore' (SR Gistel, 1403-1404). Priesters en leken werkten wel eens samen voor de opvoering van een geestelijk spel, zoals in Dendermonde in 1412-1413, toen 'de priestren ende de ghesellen van der kerken' op paasmaandag een verrijzenisspel toonden. Andere stedelijke groeperingen die zich met toneel onledig lijken te hebben gehouden zijn jongeregezelschappen als de 'jonghe liede van der poort' (SR Dendermonde, 1407-1408) en de 'jonghen ghesellen van der stede van Denremonde', en wijkverenigingen, zoals 'de goede lieden van Pamele' (SR Oudenaarde, 1413-1414) en 'den gheselscepe vander Cornemaerct' (SR Kortrijk, 1417-1418). Dat de benaming 'ghesellen vander stede' vooral een verzamelnaam was voor verschillende soorten (toneel)verenigingen wordt gesuggereerd door een Tieltsse rekeningpost uit 1427. Deze maakt melding van 'den

ghesellen vander kercke ende andere ghesellen vander stede', die samen een spel van Susanna opvoerden.

Uit het voorgaande blijkt dat er op het moment van Joos van Bourgondiës geboorte in de Zuid-Nederlandse steden een bloeiende toneelcultuur bestond, die zich vooral had ontwikkeld in het kader van aan de kerkelijke kalender gebonden publieke feesten. Er is niet veel verbeelding voor nodig om te beseffen hoe de Gentse schepenen er in 1432 toe zijn gekomen om deze traditie in te schakelen in hun poging om de stadsbevolking te doordringen van hun loyaliteit ten opzichte van de Bourgondische vorsten. Ten eerste lijkt het toneelspel een bijzondere populariteit en aantrekkingskracht te hebben genoten. Daarop wijzen de frequentie waarmee stukken werden opgevoerd en het feit dat men op een gegeven moment in de marge van schuttersfeesten toneel is gaan vertonen om het feestelijke karakter van die samenkomsten te verhogen. Vervolgens betrof het competitieverband waarin werd gespeeld en het opgegeven onderwerp verschillende groepen van stedelingen nauw bij het feest en bij de aanleiding daartoe. Naast de eigenschap van het toneel om grote en sociaal diverse groepen toeschouwers te vermaken blijkt vooral de religieuze variant ten slotte ook een uitgesproken didactische waarde te hebben bezeten. Er bestond in de late middeleeuwen namelijk een sterke drang naar visualisering van godsdienstige verhalen en ideeën.⁴⁴ Dit maakte van het kijken, ook voor hen die konden lezen en schrijven, een belangrijker medium voor religieuze beleving dan het enkel lezen van of luisteren naar geschreven tekst.⁴⁵ Naast beelden, prenten en schilderijen was het toneel daarom een probaat en veelgebruikt middel voor het overdragen van het religieuze gedachtegoed op een groot publiek. In de tiende eeuw al werden delen van de liturgie uitgebeeld in korte scènes. Deze praktijk zou zich ontwikkelen tot het liturgische en paraliturgische theater dat zeker tot laat in de vijftiende eeuw in en rond de kerk in het Latijn is opgevoerd.⁴⁶ Ook voorafgaand aan liturgische processies werden al vroeg scènes uit het evangelie uitgebeeld.⁴⁷ Hoewel we ons ervoor dienen te behoeden een te rechtlijnige evolutie te willen ontwaren tussen liturgisch en geestelijk toneel (de twee genres hebben eeuwenlang naast elkaar bestaan en eigen functies vervuld),⁴⁸ worden in beide gevallen dezelfde cruciale momenten uit de Schrift aanschouwelijk gemaakt.

Zijn in oorsprong religieus-didactische functie maakte het toneel uiteraard bijzonder geschikt als medium voor het overdragen van politieke boodschappen en opvattingen, waarvoor het in Gent na de geboorte van Joos lijkt te zijn aangewend. Het is trouwens best mogelijk dat het godsdienstige drama al vóór 1432 werd gebruikt als promotiekanaal voor het Bourgondische vorstenhuis, al kunnen we dit bij gebrek aan overgeleverde teksten niet met zekerheid nagaan. Wel kan worden gewezen op een latere toneeltekst zoals *Die eerste bliscap van Maria*. Als onderdeel van een reeks van zeven spelen op evenveel vreugdevolle momenten uit het leven van de Moeder Gods is deze vanaf het midden van de vijftiende eeuw na de Brusselse Ommegang opgevoerd. Het stuk begint met een gebed om bescherming van de hertogelijke familie, het hertogdom Brabant en de stad Brussel.⁴⁹

Uit de studie van de ontwikkeling van religieuze processies zoals de Brusselse

Ommegang, die een van de meest courante aanleidingen vormden voor toneelspel, is gebleken dat stedelijke overheden deze gelegenheden al vroeg gingen aangrijpen voor het verspreiden van duidelijk politiek gekleurde ideeën. Processies waren in aanvang uitsluitend een klerikale aangelegenheid en bleven binnen het kerkgebouw of binnen de kerkelijke immuniteit.⁵⁰ In de loop van de veertiende eeuw begonnen stadsbesturen zich deze vieringen echter langzaam toe te eigenen door de processies financieel te ondersteunen, ze uit te breiden, extra luister bij te zetten en er zelf in mee te lopen.⁵¹ Ze zouden hierin een probaat middel hebben gezien om de identiteit en eenheid van de stad intern te vormen en in stand te houden en naar buiten toe te propageren. Als onderdeel van een bredere religieuze beleving bevestigden processies namelijk zowel de eenheid als de verscheidenheid onder de burgers.⁵² De uniteit kwam het best naar voren in de zogenaamde theoforische processies als de Sacraments- en de Palmprocessie, waarbij een hostie door de straten werd gedragen en de hele bevolking was verenigd in aanbidding van het lichaam van Christus.⁵³ De diversiteit uitte zich in het al dan niet mogen participeren aan de eigenlijke optocht. Alleen wie deel had aan de politieke macht mocht meedoen, de rest moest aan de kant toekijken. Binnen de stoet zelf heerste een strikte hiërarchie: hoe verder naar achteren, en dus in de nabijheid van het sacrament, iemand liep, hoe belangrijker zijn positie in de stad.⁵⁴ De deelnemers waren duidelijk te identificeren aan hun kleding en aan de regalia en emblemen die ze met zich meedroegen.⁵⁵

Ondanks de duidelijke verbanden met vroegere dramatische tradities die zich in het kader van schuttersfeesten en aan de kerkelijke kalender gebonden vieringen hadden ontwikkeld, mogen we toch ook het nieuwe van de literaire bijdrage aan Gent 1432 niet uit het oog verliezen. Het steeds meer op elkaar betrokken raken van de stedelijke feestcultuur en de hertogelijke politiek bracht immers niet alleen het ontstaan van een nieuw soort vorstenfeest met zich mee, waaraan door verschillende groepen van stedelingen actief werd deelgenomen, het betekende ook een belangrijke en vernieuwende literaire impuls. Een dergelijk feest impliceerde een toegenomen vraag naar de productie en de voordracht van literaire teksten. Daarenboven werd van zowel de auteurs van de toneelstukken die in 1432 ter ere van Joos zijn getoond als van de spelers een mate van effectiviteit en inventiviteit verwacht die ze wellicht niet gewoon waren. Jaarlijks weerkerende religieuze vieringen werden, naar we mogen veronderstellen, vaak met dezelfde stukken opgeluisterd. Hier echter moesten gezelschappen op basis van een concrete opdracht een aan de actualiteit gebonden en dus noodzakelijkerwijze nieuw stuk in elkaar steken en instuderen. Dit diende te gebeuren in een tijdsspanne van maximaal twaalf dagen, de tijd tussen de geboorte en de doopviering van het prinsje.

De deelname van groepen uit zowel het eigen graafschap als uit het hertogdom Brabant, evenals het voorkomen van een beschrijving in op zijn minst twee Oudenaardse kronieken doen vermoeden dat de met toneelspel opgeluisterde feestelijkheden voor Joos ook buiten Gent een zekere uitstraling hebben genoten. In hoeverre dit andere steden ertoe heeft aanzet om vergelijkbare initiatie-

ven te nemen kan moeilijk worden ingeschat. Na 1432 zien we in ieder geval zeker meer dan een eeuw lang in grote en minder grote steden in Vlaanderen en Brabant in gelijkaardige omstandigheden teksten ontstaan. Tijdens in samenspraak tussen de stedelijke overheid en het hof georganiseerde publieke feesten in de stedelijke ruimte ter ere van de vorst of een lid van zijn familie, nemen de schepenen literaire initiatieven. Daardoor worden groepen van stedelingen actief bij de gebeurtenissen betrokken en gaan ze toneelstukken, gedichten en liederen, doorgaans op het gevierde feit, produceren en ten gehore brengen. In de drie hiernavolgende hoofdstukken worden deze factoren apart belicht: eerst en vooral het stedelijke vorstenfeest, vervolgens het literaire initiatief van de schepenen daarin en ten slotte de deelname van specifieke groepen van stedelingen. Aansluitend wordt geprobeerd een beeld te schetsen van het soort teksten dat uit dit samenspel voortkwam en van hun plaats binnen een bepaald type feest. Doorheen dit eerste luik zullen de groepen wier rol in het ontstaan van teksten in het schaarse archiefmateriaal betreffende de Gentse geboorteviering voor Joos van Bourgondië al duidelijk naar voren kwam en vooral hun onderlinge verhouding zich preciezer aftekenen: de Bourgondisch-Habsburgse vorsten, die de aanleiding vormden tot de feesten en het onderwerp van het merendeel van de teksten die er werden gepresenteerd, maar zich vaak ook actief met het verloop van de vieringen gingen bemoeien; de stedelijke overheden, de belangrijkste gangmakers voor zowel de feesten als geheel als voor de literaire omkadering daarvan; de auteurs en uitvoerders van de teksten, en ten slotte de brede stedelijke bevolking, een passieve, maar uiterst belangrijke groep, want het primaire doelpubliek van de feesten en de literaire teksten die er werden voorgedragen. Gezien het literaire uitgangspunt van deze studie zal de nadruk in de eerste plaats komen te liggen op de producenten en uitvoerders van teksten, en dan vooral op een welbepaalde groep die zich daarbinnen niet alleen op literair, maar ook op organisatorisch vlak steeds duidelijker ging profileren: de rederijkers. Het is aan het beeld dat de rederijkers van de vorsten, de stedelijke overheden en de stadsbevolking en vooral van de onderlinge verhouding tussen deze drie groepen in hun voor vorstenfeesten geschreven teksten creëerden dat het volledige tweede deel van dit boek is gewijd.

Afbeelding 2: De intrede van Karel V in Brugge in 1515. Remy du Puys, *La tryumphante et solemnelle entrée faicte sur le nouvel et joyeux advenement de Charles, prince des Hespaignes en la ville de Bruges l'an 1515 le 18e jour d'april*. Parijs: Gilles de Gourmont, 1515, fol. A5 r. Ex.: Brussel, Koninklijke bibliotheek van België, INC B 1553.

II Het stedelijke vorstenfeest

1. Stads- en hoffeesten

Het stedelijke, met literaire teksten opgeluisterde feest ter ere van het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis bleek levensvatbaarder dan het jonge prinsje wiens geboorte tot het eerste geattesteerde initiatief van die aard aanleiding had gegeven. Zo maken stadsrekeningen van na 1432 met stijgende frequentie melding van betalingen aan stedelingen voor het opvoeren van toneelstukken en het voordragen van gedichten en liederen ter gelegenheid van de publieke viering van een heuglijk moment uit het leven van de vorst. Rondom drie, met een zekere regelmaat weerkerende gebeurtenissen blijkt zich na 1432 in het bijzonder een dergelijke stedelijke feestcultuur te hebben ontwikkeld: de geboorte van een nieuw lid van het vorstenhuis, de vorstelijke intrede en het sluiten van een vredesverdrag of het behalen van een militaire overwinning.

Door de organiserende rol van de stedelijke overheid en de actieve participatie van de bevolking gingen intredes, geboortefeesten en vredesvieringen zich steeds duidelijker onderscheiden van andere soorten vorstenfeesten, zoals vorstelijke huwelijken en kapittels van de Orde van het Gulden Vlies.¹ Ook deze gelegenheden hadden een zeker stedelijk karakter. Ze vonden voor een groot deel plaats binnen de stedelijke ruimte en de schepenen leverden vaak een materiële en/of financiële bijdrage aan de organisatie en het goede verloop ervan.² De politieke verhouding tussen de hertog en deze of gene stad moet zeker hebben meegespeeld in de keuze van bijvoorbeeld de ontmoetingsplaats voor de Vliesridders of van het decor voor de echtverbintenis van een Bourgondische prins of prinses. Daarnaast droeg de stedelijke rijkdom in de ogen van buitenlandse genodigden op deze gelegenheden ongetwijfeld bij tot het prestige van de vorst. De bevolking, van haar kant, werd aangetrokken door de tentoongespreide pracht en praal en de aanblik van de hoge gasten tijdens de talrijke optochten. Zo evoceerde de Brusselse rederijker Jan de Baertmaker, alias Smeken (ca. 1450-1517) in zijn versbeschrijving van het achttiende Guldenvlieskapittel dat in oktober 1516 in de Zennestad werd gehouden 'het volck dat lach / Op huysen ende veynstren alomme'³ om de stoet van Vliesridders gade te slaan die zich naar de vesperdienst begaf waarmee de samenkomst werd geopend. Stadsbewoners blijken deze gebeurtenissen ook als gedenkwaardig te hebben ervaren. Daarop wijzen de uitgebreide overgeleverde beschrijvingen ervan in het Nederlands, zowel in stedelijke kronieken als in losse vorm. Bekend zijn onder andere het voornoemde *Guldenvliesgedicht* van Jan Smeken en Anthonis de Rooveres evocatie

van de huwelijksplechtigheden van Karel de Stoute en Margareta van York in Damme en Brugge in juli 1468.⁴

Een enkele uitzondering niet te na gesproken, zoals bij het huwelijk van Filips de Schone en Johanna van Castilië (1479-1555) te Lier in 1496, toen de plaatselijke schepenen voor het Huis van Mechelen, waar het hertogelijke koppel verbleef, door de rederijkers esbattementen lieten spelen om de toegestroomde massa te vermaken,⁵ werden tijdens kapittels van het Gulden Vlies, prinselijke huwelijken en andere adellijke samenkomsten geen teksten in het Nederlands ten gehore gebracht. Het ging hier in de eerste plaats om feesten die door het hof op touw waren gezet voor een door het hof geselecteerd publiek. De stedelijke overheden, die doorgaans de opdracht gaven tot de opvoering van toneelstukken en de voordracht van liederen en gedichten tijdens publieke feesten, leverden slechts een ondersteunende bijdrage. De rol van de stadsbevolking beperkte zich tot die van, zeker niet toevallig – het betrof hier immers een te mooie aanleiding voor de vorst om zijn macht en prestige te tonen – maar toch passieve toeschouwer van slechts een miniem deel van de viering. De redenen waarom de bevolking bij prinselijke geboortes, vorstelijke inkomsten en militaire overwinningen en vredesverdragen wel actiever bij de vieringen werd betrokken, onder andere als uitvoerder en toehoorder van literaire voorstellingen, dienen te worden gezocht in de specifieke aard van deze feesten en vooral in hun betekenis binnen de verhouding tussen het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis en de Vlaamse en Brabantse steden.

2. Het geboortefeest

Met de stedelijke geboortevieringen voor Antoon en Joos van Bourgondië te Brussel en te Gent lijkt een nieuw gebruik te zijn ontstaan. Toen Isabella van Portugal in november 1433, iets meer dan anderhalf jaar na de geboorte van Joos, in Dijon de latere Karel de Stoute op de wereld zette, werd dit al op verschillende plaatsen tegelijk gevierd. Volgens de al eerder aangehaalde Nicolaes Despars was het 'niet wel scrivelick wat grooter blijtscepe ende triumphe dat men allomme om zijnen wille bedreef'.⁶ Onder andere te Oudenaarde voerden niet nader gespecificeerde 'ghesellen' een spel op.⁷ Tot aan de Opstand zou vrijwel ieder pasgeboren prinsje of prinsesje in de belangrijkste Vlaamse en Brabantse steden op een dergelijke uitgebreide en uitbundige manier worden geëerd.⁸

Stedelijke feesten ter ere van een geboorte binnen de vorstelijke familie waren niet uniek voor de Nederlanden. Zo werden in 1486, kort nadat prins Arthur, de eerste zoon van de Engelse koning Hendrik VII (1457-1509), ter wereld was gekomen doorheen Engeland *Te Deums* gezongen, processies gehouden en vreugdevuren aangestoken.⁹ Een vergelijkbaar ceremonieel vond plaats in steden in Frankrijk, het hertogdom Milaan en in Venetië toen koningin Claude van Frankrijk (1499-1524) haar gemaal Frans I (1494-1547) in 1518 eindelijk een *dauphin* schonk.¹⁰ Deze gelegenheden waren in het buitenland, getuige de sporadische en summiere vermeldingen in contemporaine bronnen, echter zeldzamer en bescheidener van opzet dan wat in Nederlandse steden gebruikelijk was.¹¹ Zo bleek uit de Gentse viering van de geboorte en doop van Joos van Bourgondië dat fees-

ten van dit type hier al heel vroeg niet alleen bestonden uit de traditionele religieuze rituelen en het aansteken van vreugdevuren. Er werd in 1432 eveneens een literaire wedstrijd georganiseerd, die groepen stedelingen actief bij het spektakel betrok. Waar stedelijke geboortefeesten in Frankrijk en in Engeland daarenboven alleen lijken te zijn voorgekomen bij de geboorte van een troonopvolger, werd in de Nederlanden elk nieuw lid van het vorstenhuis op deze manier begroet. Hoewel Filips de Goede het niet de moeite waard vond om zelf bij de doopplechtigheid van zijn kleindochter Maria van Bourgondië (1457-1482) aanwezig te zijn, 'pour cause', zo noteerde de Bourgondische indiciaire George Chastelain (1414/1415-1475), 'que ce n'était qu'une fille',¹² werd er te Gent, Oudenaarde, Brugge en naar alle waarschijnlijkheid ook in de geboortestad Brussel ter ere van het kind gefeest.¹³ Ook het enige overgeleverde toneelstuk waarvan de opvoering met zekerheid in de context van een doopfeest kan worden gesitueerd, Colijn Caillieu's *Die geboorte van vrou Margriete* (1480),¹⁴ heeft betrekking op een, in principe van de opvolging uitgesloten prinsesje, de latere Margareta van Oostenrijk (1480-1530). Zelfs toen in 1458 de eerste zoon van de Franse dauphin in het kasteel van Genappe bij Nijvel, waar de latere Lodewijk XI (1423-1483) samen met zijn echtgenote Charlotte van Savoie (1445-1483) in ballingschap verbleef, het levenslicht zag, verzocht Filips de Goede zijn steden om zijn blijdschap om deze geboorte met hem te delen. Onder andere te Gent en te Oudenaarde werden ter ere van Joachim van Valois esbattementen opgevoerd.¹⁵

De in vergelijking met andere landen buitengewone ontwikkeling van geboorte- en doopfeesten in de Nederlanden heeft wellicht alles te maken met het specifieke karakter van het Bourgondische gezag. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en Engeland was het Bourgondische rijk een recent gegeven, een conglomeraat bovendien van sterk op hun onafhankelijke rechten en vrijheden gestelde steden en vorstendommen. Deze werden slechts bijeengehouden door de vorst, die zijn verschillende titels in een personele unie verenigde.¹⁶ Zoals in het vorige hoofdstuk werd aangetoond, ontstond het gebruik om prinselijke geboortes in de Nederlandse steden te vieren in de context van Filips de Goedestreven naar een grotere centralisatie van de landen van herwaarts over. Naast het opzetten van een geüniformiseerder bestuur diende er daarom voor te worden gezorgd dat het eenheidsconcept ook in de geest van de bevolking wortel zou schieten. Tegelijk moest er een verbondenheid worden gecreëerd tussen de inwoners van de Nederlanden en hun nieuwe, en ten tijde van Filips de Goede zeker nog als vreemd beschouwde vorsten.

Ondanks de schaarste aan gegevens over de vroegste geboortefeesten bleek uit de stedelijke vieringen voor de eerste twee kinderen van Filips de Goede en Isabella van Portugal al duidelijk dat deze gelegenheden een ideaal instrument vormden voor het realiseren van de voornoemde dubbele doelstelling. De keuze voor Brussel en Gent als geboorteplaatsen van Antoon en Joos moet in beide steden als een grote eer zijn beschouwd en zal de relaties tussen de hertog en de twee belangrijkste urbane gemeenschappen van Brabant en Vlaanderen zeker ten goede zijn gekomen. Door de Gentse toneelcompetitie open te stellen voor gezelschappen van buiten de eigen stad en zelfs van buiten het graafschap kregen de feestelijkheden van 1432 bovendien een supraregionaal karakter.

De tweevoudige functie van geboortevieringen, namelijk het creëren van eenheid onder de Nederlandse bevolking en van verbondenheid met het vorstenhuis, blijkt echter het duidelijkst uit enkele gedetailleerde beschrijvingen van feesten die hebben plaatsgevonden na de komst van Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) naar de Nederlanden en zijn huwelijk met de Bourgondische prinses Maria. Het was wellicht ook in deze periode dat stedelijke geboortefeesten in de Nederlanden hun grootste ontwikkeling kenden. Zo moeten de vieringen die in de zomer van 1478 ter ere van Filips de Schone, de eerste zoon van Maximiliaan en Maria, zijn georganiseerd alles overtroffen hebben wat voordien in dergelijke omstandigheden te zien was geweest. Na de bekendmaking van de geboorte liet men in Brugge, waar de prins ter wereld kwam, een namiddag en nacht lang de klokken en beiaarden luiden van alle parochiekerken, kloosters, kapellen en godshuizen.¹⁷ 's Avonds brandden her en der in de stad vreugdevuren en er werd gedanst en muziek gemaakt. Vanaf de halletoren werden voor de volgende dag speciale misdiensten en een generale processie afgekondigd, terwijl zilveren muntstukken neer regenden en op alle kerktorens vuurpannen brandden. Acht dagen later werd Filips in de rijkelijk versierde Sint-Donaaskerk boven de doopvont gehouden. Vanaf het Prinsenhof was een houten gangpad getimmerd, waarover Margareta van York, omringd door een indrukwekkende schare edelen en stedelijke en geestelijke hoogwaardigheidsbekleders, haar doopkind naar de kerk droeg. Na afloop feestte men volgens de *Excellente cronike van Vlaenderen* zowel in de stad als aan het hof nog dagenlang door. Huizen werden met groen versierd, er werden vreugdevuren ontstoken en wedstrijden georganiseerd voor de mooiste esbattementen en 'lovene' op de edele geboorte.¹⁸

De omvang van de feesten van 1478 was voor een groot deel bepaald door de bijzondere politieke situatie op het moment van Filips' geboorte. Karel de Stoute, de grootvader van het prinsje, was anderhalf jaar eerder onverwachts op een slagveld bij Nancy om het leven gekomen zonder een mannelijke opvolger na te laten. Zijn dochter Maria was er niet in geslaagd de stedelijke opstanden en de onophoudelijke aanvallen van de Franse koning Lodewijk XI het hoofd te bieden, waardoor de Nederlanden in een diepe politieke en economische crisis waren terechtgekomen. Deze toestand was uiteraard niet alleen toe te schrijven aan het ontbreken van een troonopvolger, maar dit element blijkt toch sterk te hebben geleefd. Zo kwam de Bourgondische hofhistoriograaf Jean Molinet (1435-1507) superlatieven te kort om de vreugde te beschrijven van 'le povre commun et petit peuple des pays' nadat het volk had vernomen dat er eindelijk weer een mannelijke erfgenaam was.

'[Il] estoit tant joyeux en coeur qu'il ne lui souvenoit de nulle tribulation precedente. Il estoit comme retiré du limbe et revenu des tenèbres à lumière et ne se reputoit moins heureux du peuple d'Israel lors qu'il yssy de la miserable servitude du roy Pharaon ; sa tristesse estoit convertie en leesse, sa douleur en douceur, son helas en solas, son malheur en valeur [...].'¹⁹

De verwachtingen die volgens Molinet aan de geboorte van de prins waren verbonden, konden dan ook tellen.

'Car, ainsy comme la triumpicante et chevalereuse maison de Bourgogne estoit dechevée et tournée à ruïne par carence de preux et glorieux suppos, desquelz la mort avoit fait son amas, aussy povoit elle estre haultement relevée par la bienheuree naissance d'ung très noble hoir masle, precieux personnage, dont Nostre Seigneur de sa grace, ce jour, l'avoit haultement pourveu, en esperant qu'en tempz futur, il sera le baston de nostre viellesse, la gloire de nostre pays, le fort bras de nostre querele, la glave de nos ennemis et le port de nostre salut.'²⁰

Als *indiciaire* was het Molinets taak om de grootse daden van het Bourgondische vorstenhuis voor de eeuwigheid vast te leggen. Wellicht is zijn beschrijving van de Brugse geboorteviering dan ook niet gespeend van enige overdrijving. De tekst geeft echter wel duidelijk aan hoe Molinet dacht dat zijn broodheren de geboorte van Filips de Schone graag wilden zien: als een bron van uitzinnige vreugde voor de bevolking, die hierdoor haar vertrouwen in de toekomst van het land en het vorstenhuis herwon.

Ook Nicolaes Despars en de auteur van de *Excellente cronike*, beiden stedelingen en daardoor wellicht minder dan Molinet geneigd om de gebeurtenissen steeds in het voor het vorstenhuis meest gunstige daglicht te plaatsen, maken uitgebreid melding van de blijdschap onder de bevolking na de geboorte en doop van Filips. We mogen daaruit dan ook afleiden dat de vreugde reëel was. Het lijkt er echter wel op dat deze gebeurtenissen en de bijzondere omstandigheden waarin deze plaatsvonden door het vorstenhuis bewust zijn aangegrepen om de band met de bevolking te versterken, temeer daar de verhouding tussen Maria's Habsburgse prins en de steden al snel problematisch was gebleken. Zo beschreef Nicolaes Despars hoe de stoet met het kind na afloop van de plechtigheid in de Sint-Donaaskerk over de Brugse markt passeerde, 'aldaer'

'die [...] vrou Margriete van Yorck (naer iteratieve stroyinghe van ghelde) onsen nieuwen gheboren prince naect voor alle die weerelt, niet dan in een fijn kerspin cleekin, vertoochde, zo dat mer bescheeghelick alle zijn edele lekens deure zien mochte, tal zulcker ghemeener verblijdinghe ende verhueghinghe van alle die ghueue dieder present waren, dat zy daer anderwarf ghezamelick, met claren voyse, Noël! Noël! riepen [...].'²¹

Bijzonder interessant aan dit fragment is dat de auteur het tonen van de prins aan de bevolking (en het rondstrooien van muntstukken), al dan niet bewust, lieert aan de uitroep 'Noël! Noël!', waarmee men traditioneel uiting gaf aan zijn loyaliteit tegenover het vorstenhuis.

Door de moeilijke politieke omstandigheden waarin de eersteling van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk het levenslicht zag, lijkt de nadruk tijdens de vieringen voor Filips vooral gelegen te hebben op de grootse verwachtingen die aan de geboorte van een kroonprins waren verbonden. Men hoopte duidelijk dat deze het vertrouwen en de loyaliteit van de bevolking ten opzichte van het Bourgondische bestuur zouden versterken. Dit element was ook duidelijk aanwezig in de nog grootsere feestelijkheden die Filips' eigen eerste zoon,

de latere Karel V (1500-1558), in Gent in 1500 te beurt vielen en die op een vergelijkbaar patroon waren opgezet als Brugge 1478. Ook de jonge Karel werd goed zichtbaar voor de samengestroomde stadsbevolking over een gangpad van de prinselijke residentie tot aan de doopkerk, ditmaal de Gentse Sint-Janskerk, de huidige Sint-Baafskathedraal, gedragen.²² Verder vermelden de bronnen vergelijkbare vreugdeblijken na de aankondiging van de geboorte en dagenlange feesten volgend op de doopplechtigheid, met het versieren van straten en gevels, het rondstrooien van muntstukken, muziek, toneel en veel lichtspektakel. Vooral op dit laatste punt hadden de Gentenaars zich kosten noch moeite gespaard. Tussen de torens van de Sint-Niklaaskerk en het belfort was met koorden een loopbrug gespannen, versierd met toortsen en papieren lantaarns. Volgens Molinets bewonderende beschrijving waren deze zo talrijk 'que la ville de Gand sambloit estre en feu et en flamme'.²³ Uit de bek en de staart van de draak op het belfort spoot Grieks vuur; over de brug werd een brandend karrenwiel gerold en aan de spits van de toren van de Sint-Niklaaskerk opgehangen. Op de Leie lag een kostbaar schip behangen met tapijten, fluweel en zijde en verlicht door honderden toortsen. De betekenis van dit overweldigende lichtspektakel stond in het Latijn te lezen op een opschrift bij een schilderij van de stadsmagd. De tekst roept associaties op aan Molinets vroegere blijde voorspellingen met betrekking tot Filips de Schone.

'exorietur iam lux toto clarissima mundo, exorietur nobis ille dedit nobis fecundam p[ro]le[m] parentum tempora, sed nobis iste quieta dabit. Filius est quo nil fuerat prestancius unquam nunc genitus quo nil gratius esse queat.'²⁴

Eenzelfde sfeer van verwachting kwam naar voren uit een reeks oudtestamentische en historische tableaux vivants die door de Gentse rederijderskamers waren opgericht en uit drie grote triomfbogen over het houten gangpad. De tableaux handelden over de doopplechtigheid en de goede eigenschappen van water: zuiverheid, kracht en vruchtbaarheid;²⁵ de triomfbogen symboliseerden de wijsheid, de rechtvaardigheid en de vrede, allemaal kwaliteiten waardoor, zo werd gesuggereerd, het beleid van de toekomstige vorst zou worden gekenmerkt.

De Gentse versieringen van 1500 getuigen, duidelijker dan Brugge 1478, van het eenheidsstreven van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Dit element was eigenlijk inherent aan alle geboortefeesten. Deze vierden immers tegelijkertijd in verschillende steden de vreugde om een toekomstige gemeenschappelijke vorst. In Gent in 1500 werd de uniteit van de Bourgondisch-Habsburgse landen echter extra geaccentueerd. Het houten gangpad van het Prinsenhof naar de Sint-Janskerk was in geel, rood en wit geschilderd, de kleuren van de hertog, en versierd met 36 poorten, die zijn landen verbeeldden. Hierdoor werden Filips en Karel geëerd als de huidige en de toekomstige heersers over het Bourgondisch-Habsburgse rijk, en niet, zoals bij intredes gebruikelijk was, als vorsten over een welbepaald vorstendom.

De boodschap van verbondenheid belette Gent in 1500 echter niet om zijn zelfbewustzijn en individuele belang in het Bourgondische landencomplex tijdens het feest duidelijk te afficheren. Zo wapperden boven iedere poort over

het gangpad de vlaggen van Vlaanderen en van Gent. Het lichtspektakel symboliseerde in de eerste plaats de grootse verwachtingen die de geboorte van de kroonprins met zich meebracht. Het toonde echter tegelijk ook de rijkdom en inventiviteit van de gemeenschap die in staat was een dergelijke grootse show op poten te zetten en te financieren. De Gentenaars waren zich goed bewust van de eer die de geboorte van de toekomstige heer der Nederlanden voor hun stad betekende. Door de grootsheid van de festiviteiten lijken ze er dan ook naar te hebben gestreefd om de herinnering daaraan zo lang mogelijk levendig te houden. Daartoe lieten ze de feestelijkheden door de lokale rederijker Lieven Bautken gedetailleerd optekenen in een lang gedicht, dat wellicht werd gedrukt en op brede schaal verspreid.²⁶

Het oprichten van tableaux vivants en triomfbogen in Gent in 1500 was een nieuw element in stedelijke doop- en geboortefeesten. Alleen tijdens de vieringen ter ere van Karels oudere zusje Eleonora (1498-1558) in Brussel in 1498 lijken er in een dergelijke context al eens eerder togen te zijn getoond.²⁷ Doorheen deze versieringen kwam de politieke functie van de feesten veel duidelijker dan voordien naar voren: het versterken van de loyaliteit ten opzichte van het vorstenhuis, het stimuleren van de eenheidsgedachte en het manifesteren van de rijkdom en het zelfbewustzijn van de stad. Het gebruik om tableaux en triomfbogen te tonen werd wellicht overgenomen uit een ander stedelijk vorstenfeest, waarbij al voor het midden van de vijftiende eeuw gebruik werd gemaakt van dergelijke tijdelijke architectonische constructies en dat tegen de eeuwwende was uitgegroeid tot het medium bij uitstek voor de symbolische communicatie tussen de stad en de vorst: de blijde intrede.

3. De blijde intrede

Anders dan geboortefeesten waren blijde intredes een over het hele laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa verspreid verschijnsel. Het gebruik kwam, met variërende aanleidingen, betekenissen en betrokkenen, voor in koninkrijken als Frankrijk, Spanje, Polen en Engeland, in het Heilige Roomse Rijk, in de Italiaanse stadsstaten en in de pauselijke gebieden.²⁸ Het werd tijdens de zestiende eeuw door de Spaanse Habsburgers ook geëxporteerd naar hun kolonies in de Nieuwe Wereld, waar het bijna drie eeuwen lang gebruikelijk zou blijven ter verwelkoming van de Spaanse onderkoningen en gouverneurs.²⁹ Over de oorsprong van de blijde intrede is al veel inkt gevloeid, zonder dat iemand er echter in geslaagd is de kwestie op een bevredigende manier op te helderen. Er is in het bijzonder gewezen op het verband met de laatromeinse *pompa triumphalis*, de triomfale intocht van een veldheer na een belangrijke overwinning, en met de *adventus*, waarbij een nieuwe vorst op plechtige wijze in Rome werd binnengehaald.³⁰ Door de verwantschap met de intocht van Christus te Jeruzalem kreeg het gebruik ook een uitgesproken christelijk karakter en werd het door vroegmiddeleeuwse keizers en pausen in ere gehouden.

De overeenkomsten met de gebeurtenissen op Palmzondag en vooral in de humanistische geïnspireerde zestiende eeuw ook met de antieke *pompa triumphalis*

en *adventus* moeten voor sommige toeschouwers van blijde intredes in Vlaanderen en Brabant duidelijk zijn geweest. Ze lijken door de organisatoren van de optochten ook bewust te zijn uitgespeeld.³¹ Toch blijft een rechtstreekse evolutie tussen deze gebruiken voor wat de situatie in de hier onderzochte streken betreft problematisch. Zoals in het vorige hoofdstuk al werd aangegeven, waren intredes onder de eerste Bourgondische hertogen bijzonder eenvoudige ceremonies, zonder de staatsie en het triomfidee van de Romeinse optochten, noch de voorstelling van de vorst als een Verlosser. Eerder lijken we hier te maken te hebben met een steeds complexer wordend amalgaam van bestaande middeleeuwse tradities.³² Sommige daarvan hielden zeker verband met antieke en bijbelse gebruiken, al is het onduidelijk in welke mate men zich daar in de veertiende en vroege vijftiende eeuw van bewust was.³³ Zo hielden bisschoppen gedurende de middeleeuwen een *adventus* tijdens hun eerste officiële bezoek aan hun bisdom. Deze plechtigheid bestond onder meer uit een begroeting door stedelijke hoogwaardigheidsbekleders en de leden van het kapittel en een tocht doorheen de stad.³⁴ Ook wereldlijke machthebbers werden bij hun ambtsaanvaarding soms op ceremoniële wijze gehuldigd.³⁵ B. Guinée en F. Lehoux wezen in hun studie van Franse koninklijke intredes op het sinds het einde van de dertiende eeuw geattesteerde 'droit de gîte'. Volgens dit 'verblijfsrecht' dienden steden hun vorst en zijn gevolg tijdens hun doortocht van voedsel en een slaapplek te voorzien. Dit gebruik zou in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn geformaliseerd en steeds meer kenmerken zijn gaan vertonen van de latere 'entrée royales', zoals het uitwisselen van eden en het processiegewijs inhalen van de hoge gasten.³⁶

De traditie die het meest lijkt te hebben bijgedragen aan de vorm en het verloop van de vijftiende- en zestiende-eeuwse blijde intrede is die van de stedelijke religieuze processie. De gelijkenissen tussen een intrede en een ommegang, waarbij een reliek, een heiligenbeeld of een hostie met feestelijk ceremonieel, begeleid door een stoet en voor de ogen van de bevolking door de versierde stad werd gedragen, liggen voor de hand. Het is vooral de Sacramentsprocessie, waarmee het feest van Sacramentsdag vanaf het begin van de veertiende eeuw in een groot deel van West-Europa luister werd bijgezet, die van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van het intredeceremonieel.³⁷ In Frankrijk was de verbondenheid tussen beide plechtigheden zo sterk dat men vanaf 1389 tijdens intredes een baldakijn meedroeg boven het hoofd van de koning, een gebruik dat kort daarvoor was aangenomen voor het transport van de hostie tijdens de Sacramentsprocessie.³⁸ Een zo ver doorgedreven vereenzelviging van goddelijke en wereldlijke macht lijkt bij intochten van de Bourgondische hertogen niet te zijn voorgekomen, wellicht omdat deze in tegenstelling tot de gezalfde Franse koningen geen aanspraak konden maken op een gesacraliseerde status. Toch is de invloed van religieuze processies ook in de Bourgondische Nederlanden duidelijk aantoonbaar. In zijn studie van vooral de Oudenaardse toneel- en processiecultuur wees B. Ramakers in het bijzonder op de sterke overeenkomst tussen tableaux vivants in processies en in intredes. Hij concludeerde dat, als het vertonen van tableaux tijdens inkomsten al niet van processies was afgekeken, ze in ieder geval sterk door de themakeuze en opvoeringwijze van figuren daarin was beïnvloed.³⁹ Men gebruikte voor beide gelegenheden niet alleen dezelfde toneel-

stellages en attributen, maar verschillende van de scènes die te zien waren tijdens de Brugse intrede van Filips de Goede in 1440 waren bijvoorbeeld identiek aan die uit de Heilig Bloedprocessie.⁴⁰

Blijde intredes hadden hun belang in de stedelijke feestcultuur in de eerste plaats te danken aan het feit dat ze een van de zeldzame momenten vormden waarbij een vorstelijk persoon en de verschillende geledingen van de stadsbevolking rechtstreeks met elkaar in contact kwamen. Onder de eerste Bourgondische hertogen lijkt dit contact eerder terloops te zijn geweest. Het betrof een gebeurtenis van vooral staatsrechtelijke betekenis, waarbij tussen een nieuwe vorst en wereldlijke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders bindende eden werden gezworen en rechten en privileges toegekend of bevestigd. Daarbij hoorde een zeker ontvangstceremonieel: een groep notabelen trad de hoge genodigde en zijn gevolg tegemoet tot buiten de omwallingen; vervolgens kwam de stoet door een van de poorten de stad binnen en werd de vorst langs een vooraf vastgelegd parcours naar zijn residentie of verblijfplaats gebracht. Onderweg werden eden gezworen en geschenken overhandigd. Dit basispatroon werd in latere intredes verrijkt met elementen die niet zozeer een praktische of staatsrechtelijke, maar in de eerste plaats een symbolische waarde bezaten: steden gingen hun straten en gebouwen speciaal voor de gelegenheid schoonmaken en versieren met groen, lakens, tapijten, toortsen, vlaggen, opschriften en heraldische tekens; de deelnemers aan de stoet, zowel van stedelijke als van hertogelijke zijde, werden talrijker en meer gediversifieerd en kregen rijkelijke kledij aangemeten, voorzien van met hun stand en waardigheid verbonden attributen; het parcours door de stad werd uitgebreid en opgeluisterd met tableaux vivants; er werden toneelstukken opgevoerd, liederen gezongen en gedichten voorgedragen.⁴¹

De eerste intrede in de Nederlanden die aanleiding gaf tot een dergelijk, uitgebreider ceremonieel vond plaats in Brugge in 1440. Ze werd gehouden als teken van verzoening tussen hertog Filips de Goede en de Bruggelingen na een langdurige opstand.⁴² Wellicht voor het eerst werden er tableaux vivants opgericht, vierentwintig in totaal, evenals een triomfboog. Op de eigenlijke intocht volgden meerdaagse feesten, met onder andere een wedstrijd tussen wijkgezelschappen voor de mooiste vreugdevuren, een banket op het schepenhuis en steekspelen. We mogen ervan uitgaan dat deze gebeurtenis ook door tijdgenoten als hoogst opmerkelijk is beschouwd. Waar vroegere intredes in kronieken slechts kort werden vermeld, krijgt de intocht van 1440 beschrijvingen toegemeten van een uitzonderlijke lengte en gedetailleerdheid. De oudst overgeleverde daarvan is wellicht van de hand van de Brugse dichter Anthonis de Roovere en staat in de *Excellentie cronike van Vlaenderen*.⁴³ Het betreft hier geen ooggetuigenverslag, maar de tekst dateert wel nog uit de vijftiende eeuw. Toen Nicolaes Despars meer dan honderd jaar na de intocht zijn *Cronijcke van den lande ende graefsecepe van Vlaenderen* samenstelde, achtte hij de intrede van 1440 nog een beschrijving waard die in de moderne uitgave van dit geschiedwerk zeventien bladzijden inneemt, de langste evocatie van een stedelijk feest uit de hele kroniek.⁴⁴ Ook in andere, niet-Brugse geschriften, werd de gebeurtenis aangehaald.⁴⁵ Het leeuwendeel van al deze evocaties wordt ingenomen door de tableaux vivants en hun betekenis binnen de

context van de intrede. Volgens Despars verwonderden ook de hertog zelf en zijn gevolg 'hemlieden niet min alleghadere buytermaten zeere van der zonderlinghe triumphe, costelicheit ende chieragie, die zy over al ende tallen cante voor ooghen zaghen'.⁴⁶

Een bijkomende aanwijzing voor de impact van Brugge 1440 is dat de Gentenaars Filips achttien jaar later, na een vergelijkbaar langdurig en uiteindelijk in het voordeel van het Bourgondische gezag beslecht conflict, op een haast identieke manier ontvingen.⁴⁷ Uit de bijzonder uitgebreide evocatie in de *Kronyk van Vlaenderen*, van 580 tot 1467 blijkt dat de Brugse innovaties daarbij werden hernomen: een rijkelijke versiering van de gebouwen langs het intredeparcours, tableaux vivants en dagenlange feesten achteraf, met – wellicht voor het eerst in dit verband – een wedstrijd voor toneel.⁴⁸

Aan de basis van voornoemde bezoeken van Filips de Goede aan Brugge en aan Gent liggen vergelijkbare motieven als die welke leidden tot de eerste geattesteerde stedelijke geboortefeesten. Deze intochten kwamen er, net als de vieringen voor Antoon en Joos van Bourgondië, als reactie op een blijk van genegenheid vanwege de vorst, in dit geval zijn vergevingsgezindheid na een opstand. In tegenstelling tot vroegere intredes was de betekenis van deze feesten dan ook eerder symbolisch dan staatsrechtelijk. Er werden geen bindende eden gezworen of afspraken gemaakt. Het bepalen van de voorwaarden tot de vrede en van de straffen die beide steden kregen opgelegd, onder andere in de vorm van astronomische geldboetes, was lang op voorhand afgerond.⁴⁹ De bezoeken gebeurden, zoals Despars het formuleerde, 'in teekene van waerachtighe paeysen'.⁵⁰

De beschrijvingen van Brugge 1440 en Gent 1458 tonen hoe deze intredes functioneerden als een vorm van symbolische communicatie tussen de stad en de vorst. Hoewel Filips de Goede duidelijk optreedt als overwinnaar, betrof het hier geen triomftochten zoals de beruchte intocht van de Franse koning Lodewijk XII (1462-1515) in Genua in 1507. Deze stond volledig in het teken van de onderdrukking van de rebelse stad, die door de verbranding van rechten en vrijheden publiekelijk werd vernederd.⁵¹ Filips en zijn goede steden probeerden daarentegen, na de verzoening die een einde had gemaakt aan hun conflict, opnieuw tot een evenwichtige verhouding te komen. Doorheen de versieringen en het ceremonieel van de intocht stelden ze zich op zinnebeeldige wijze aan elkaar voor en maakten duidelijk wat ze van de ander verwachtten: de hertog machtig, omringd door een stoet van edelen; streng, zoals wanneer hij de bliken van nederigheid en berouw van de Bruggelingen 'ansach ende anhoorde zonder een woort te sprekene', maar uiteindelijk ook grootmoedig en vergevingsgezind, 'zegghende dat hy voortan in hemlieden zeer wel gherust was, ende dat hy hemlieden al vergaf dat zy oyt jeghens hem mesdaen hadden'.⁵² De inwoners van Brugge en Gent toonden zich in de eerste plaats nederig, berouwwol en onderdanig. Ze vielen de hertog blootshoofds en barvevoets op de knieën en overhandigden hem de sleutels van de stad. In Gent had men de Waalpoort, waardoor Filips zou binnenkomen, volledig ontmanteld en de deuren, het valluik en alle versterkingen verwijderd.

De geest van de intredes van 1440 en 1458 komt het duidelijkst naar voren

uit de tableaux vivants die langs het door de vorst afgelegde parcours stonden opgesteld. De Brugse intocht vond plaats op 11 december, in volle adventsperiode. De komst van de hertog werd daarom verheerlijkend in verband gebracht met de *adventus domini*.⁵³ De Gentse togen van 1458 associeerden de verhouding tussen Filips en de stad Gent zowel met bijbelse als met historische, mythologische en allegorische scènes. Deze laten zich ondubbelzinniger dan de Brugse versieringen van achttien jaar eerder interpreteren in functie van de politieke context van het moment. De nadruk lag op het thema van de vergevingsgezindheid. Zo waren er voorstellingen van de verloren zoon, van de goede herder die het verdwaalde schaap opnieuw naar de kudde brengt, van Julius Caesar die door Cicero gelooft wordt omwille van zijn barmhartigheid ten opzichte van de gevangenen die hij maakte toen hij Rome innam en van de Romeinse veldheer Pompeius, die een opstandige vazal, na blijken van ootmoed en onderdanigheid van deze laatste, opnieuw in zijn vroegere waardigheid herstelt. Vorstelijke genade, in de figuur van Alexander de Grote dit keer, zou ook het onderwerp vormen van een van de stukken op de toneelwedstrijd die daags na de intrede door het stadsbestuur was uitgeschreven.⁵⁴ Daarnaast waren er ook enkele togen met een uitgesproken amoureuze thematiek, zoals die waarop de ontmoetingen stonden uitgebeeld tussen David en Abigaïl en tussen koning Salomo en de koningin van Saba. Deze scènes belichtten de innige verbondenheid tussen de stad en de hertog. Het oproepen van de intieme band tussen Filips en Gent vormde wellicht ook de hoofdfunctie van de uitbeelding van het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck op de Poel. Zowel bij de hertog als bij de Gentenaars zal dit tableau onmiddellijk herinneringen hebben opgeroepen aan de grootse festiviteiten die Gent een kwarteeuw eerder had ingericht ter ere van de geboorte en doop in de stad van Filips' zoon Joos en tijdens welke dit retabel was onthuld.

De primaire bedoeling van de Gentenaars met het gigantische Lam Godstableau – drie verdiepingen hoog, vijftien meter lang en zes meter diep – en van de andere rijkelijke stadsversieringen mag dan het tonen zijn geweest van berouw en onderdanigheid, het stimuleren van de clementie en de goede gunst van de hertog en het benadrukken van de gevoelsband tussen de stad en haar heer, uit dit alles komt toch ook duidelijk de trots en het zelfbewustzijn naar voren van een gemeenschap die verzwakt door een jarenlange oorlog en een zware geldboete toch nog in staat is een groots en zonder twijfel geldverslindend spektakel op poten te zetten. Ook inhoudelijk zullen de versieringen niet alleen associaties van onderdanigheid hebben opgeroepen. Zoals ook de anonieme auteur van de *Kronyk van Vlaenderen* niet ontgaan is, was de in een van de tableaux geëvoceerde Julius Caesar 'd'eerste stichtere van Gend'.⁵⁵ Door Filips in verband te brengen met deze Romeinse keizer en met andere legendarische heersers eerde de stad haar hertog, maar tegelijk hield ze hem ook een soort van vorstenspiegel voor. Dit zal eveneens de functie zijn geweest van de allegorische deugdenfiguren die werden getoond, zoals Misericordia, Veritas, Justitia en Pax in het tableau van de Sint-Veerleparochie.⁵⁶ Eenzelfde behoefte tot manifestatie van de stedelijke eigenheid en trots kwam trouwens ook doorheen het ceremonieel van de intrede naar voren. Zo hielden de Gentenaars zich aan de door het hof als vernedering opgelegde voorwaarde om de hertog in het Frans om vergiffenis te smeken,

maar binnen de stadsmuren, vóór het Prinsenhof gekomen, herhaalden ze dezelfde bede wel nog eens in het Nederlands.⁵⁷

We dienen er ons uiteraard voor te behoeden al te rechtlijnige evoluties te willen ontwaren binnen een intredecultuur die een feitelijk amalgaam was van diverse, ook lokale tradities. Toch lijkt het erop dat men zich in de Nederlanden pas met de officiële bezoeken van Filips de Goede te Brugge in 1440 en te Gent in 1458 – evenementen waarvan de uitstraling, getuige de talrijke vermeldingen in kronieken, de stadsgrenzen ver overschreed – ten volle bewust is geworden van het potentieel van de vorstelijke intrede binnen de stedelijke feestcultuur. De mogelijkheden die het vorstenfeest bood voor het onderhouden van de relaties tussen het Bourgondische hof en de stadsbevolking waren voordien al gebleken bij de viering van de geboorte en doop van een prins. Intredes hadden ten opzichte van doopvieringen echter het voordeel dat ze specifiek betrekking hadden op de relatie tussen de stad en de vorst en dat deze laatste ook steeds lijfelijk aanwezig was. Van een in de eerste plaats juridische gebeurtenis lijkt dit gebruik tijdens de grootse feesten in 1440 en 1458 te zijn uitgegroeid tot een ritueel waarbij de vorst en de onderdanen zich aan elkaar voorstelden en hun onderlinge relatie op zinnebeeldige wijze probeerden te bepalen of opnieuw te definiëren. Deze evolutie bracht met zich mee dat niet meer slechts het in functie treden van de landsheer aanleiding kon geven tot een intocht, maar iedere gebeurtenis die bepalend was voor de verhouding tussen de stad en de vorst.⁵⁸ In 1440 en 1458 was dat de verzoening na een periode van onmin. Daarnaast werd ook een belangrijke verandering van status van de vorst soms met een intocht gevierd. Dit was bijvoorbeeld het geval toen Maximiliaan van Oostenrijk in 1486 tot koning en Karel V in 1519 tot keizer van het Heilige Roomse Rijk waren verkozen. Zelfs de terugkeer van de vorst naar de Nederlanden na een langere afwezigheid werd soms met een officieel bezoek gemarkeerd, zoals in 1503 na Filips de Schones eerste reis naar Spanje. Daarnaast was het niet slechts de regerende landsheer die een intrede kon doen, maar ook een ander invloedrijk vorstelijk persoon. Het meest courant hier waren de intochten waarbij een nieuwe echtgenoot of echtgenote aan de onderdanen werd voorgesteld. Ter gelegenheid van de verbintenis van Filips de Goede en Isabella van Portugal gebeurde dit nog alleen in het kader van de viering in Brugge. Margareta van York deed na haar huwelijk met Karel de Stoute naast Brugge, waar de feesten plaatsvonden, onder andere ook Mechelen en Gent aan.⁵⁹ Johanna van Castilië huwde in 1496 met Filips de Schone in Lier en bezocht achteraf onder meer Antwerpen, Aalst en Brussel.⁶⁰ Maximiliaan van Oostenrijk werd in 1477-1478 tijdens de lange intredetournee volgend op zijn echtverbintenis met Maria van Bourgondië ontvangen in alle belangrijke Nederlandse steden. Aangezien de keizerszoon, in tegenstelling tot de hiervoor genoemde echtgenotes, ook een ingrijpende politieke rol zou gaan spelen, diende hij ook privileges te bezweren, waardoor deze ceremoniën meer zullen hebben weggehad van de traditionele blijde intredes.

Het tableau vivant werd een van de communicatiemiddelen die door de stad tijdens intredes het vaakst werd gebruikt. Deze wellicht uit religieuze processies overgenomen bewegingloze scènes met levende of geschilderde beelden vorm-

den voor de stedelijke elite, die er doorgaans de opdracht toe gaf, een ideaal instrument om de vorst te eren en hem tegelijkertijd op al dan niet omfloerste wijze duidelijk te maken wat de stad van zijn beleid verwachtte. Van de meeste tableaux die tijdens intredes zijn vertoond weten we, dankzij in de stadsrekeningen geregistreerde betalingen, slechts dat ze er waren en wie er aan heeft meegewerkt. Gelukkig bestaan er van enkele grotere intochten gedetailleerdere en vaak ook geïllustreerde verslagen. Met betrekking tot het bezoek van Johanna van Castilië aan Brussel in 1496 is een wellicht door de stad aan de vorstin geschonken handschrift bewaard. Dit bevat een reeks van zestig aquarellen, de oudste overgeleverde illustraties van een blijde intrede (afbeeldingen 6 en 8). Daaruit blijkt dat de kersverse echtgenote van de hertog van Brabant bij die gelegenheid in verband werd gebracht met heroïsche vrouwen uit het Oude Testament, de geschiedenis en de mythologie, waarvan sommigen zich via hun echtgenoot voor hun volk hadden ingezet.⁶¹ De huldiging van de latere Karel V als graaf van Vlaanderen in Brugge in 1515 werd vereeuwigd in twee uitvoerige en gedetailleerde beschrijvingen, een geïllustreerde in het Frans door de Bourgondische hofhistoriograaf Remy du Puy (afbeelding 2),⁶² en een eenvoudigere en kortere in Nederlandse verzen door de Brugse rederijker Jan de Scheerere (†1543) (afbeelding 9). De Scheerere maakte ook deel uit van een commissie van zes rederijkers die verantwoordelijk was voor het bedenken van de thematiek van de stadsversieringen en die toezag op de goede uitvoering ervan.⁶³ Beide teksten evoceren onder andere de reeks van elf tableaux die in opdracht van het Brugse stadsbestuur waren opgericht en waarin momenten uit de Brugse geschiedenis in verband werden gebracht met acht episodes uit het Oude Testament en één uit de klassieke mythologie.

Toen Karel V zijn zoon Filips (1527-1598) in 1549 tijdens een uitgebreide tournee liet huldigen als toekomstig vorst van de Nederlanden kreeg deze in de verschillende steden scènes te zien die qua opzet en thematiek weinig verschilden van wat de Bourgondisch-Habsburgse vorsten sinds iets meer dan een eeuw in vergelijkbare omstandigheden werd gepresenteerd.⁶⁴ In Brussel werden Karel en Filips aan bijbelse paren van vaders en zonen gerelateerd;⁶⁵ de Gentenaars confronteerden de prins onder andere met een reeks allegorische personages die vorstendeugden symboliseerden⁶⁶; tijdens de Antwerpse halte, waar hem de meest uitgebreide en spectaculaire ontvangst van de hele tournee te beurt viel,⁶⁷ werd Filips in een stellage op de Meir tegenover een reeks illustere naamgenoten en in een triomfboog op de Vlasmakmarkt tegenover zijn voorgangers aan het hoofd van het vorstendom geplaatst.⁶⁸ De bijbelse voorstellingen op traditionele toneelstellages hadden in deze intredes grotendeels plaats moeten ruimen voor in renaissancestische architectonische constructies verwerkte mythologische en klassiek-historische scènes. De rederijkers waren daarbij als bedenkers en uitvoerders van het spektakel in verschillende gevallen vervangen door schilders en humanisten. Toch was de functie en thematiek van de stadsversieringen en van het intredeceremonieel tussen 1515 en 1549 niet wezenlijk veranderd. Deze gebeurtenissen fungeerden nog steeds als een vorm van symbolische communicatie tussen de stad en de vorst en dienden tegelijk het vorstenhuis bij de brede stadsbevolking te promoten.

Ondanks de duidelijke parallellen met het verleden zullen de intredes van 1549 door de inwoners van de Nederlanden als heel bijzonder zijn ervaren. De reden hiervoor ligt niet zozeer in wat langs het parcours werd vertoond en zelfs niet in de omvang en de pracht van de ontvangst, maar vooral in het feit dat er sowieso nog eens een intocht plaatsvond en de landsheer in levenden lijve kon worden aanschouwd. Gedurende het bewind van Karel V waren dergelijke bezoeken namelijk zeldzaam geworden. Karel mag dan in 1520 plechtig voor de Staten-Generaal hebben beweerd 'que son coeur avait toujours été par deçà',⁶⁹ de omvang van zijn rijk en de talrijke crisissen die hij op steeds weer andere plaatsen het hoofd diende te bieden, lieten hem niet toe veel tijd door te brengen in zijn Bourgondische erflanden van herwaarts over. Tijdens slechts zeven van de 34 jaren die zijn meerderjarigheid scheidten van de lange reis met zijn zoon Filips verbleef de vorst enige tijd in de Nederlanden.⁷⁰ Twee keer maar werd hij in die periode in verschillende steden na elkaar op ceremoniële wijze ingehaald: in 1520, na zijn keizerskroning te Aken, en in 1540, toen hij speciaal naar de Nederlanden was gereisd voor het neerslaan van de Gentse opstand.⁷¹ Memorabele stedelijke geboorte- en doopvieringen in aanwezigheid van het hof zijn tijdens Karels bewind niet voorgekomen in de Nederlanden. Weliswaar getuigen de bronnen van het houden van dankprocessies, het aansteken van vreugdevuren, het opvoeren van zinnespelen en esbatterementen en het zingen van liederen na de geboortes van Filips II en van Johanna (1537-1573),⁷² twee van de kinderen uit zijn huwelijk met Isabella van Portugal (1503-1539), maar doordat deze allebei in Spanje ter wereld kwamen zullen deze festiviteiten nauwelijks te vergelijken zijn geweest met de vieringen na de geboorte van Karel zelf of van diens vader Filips de Schone.

Dat Karel V tijdens zijn bewind slechts uitzonderlijk in eigen persoon voor zijn Nederlandse onderdanen verscheen, betekent niet dat het stedelijke vorstenfeest in deze periode tot een zeldzame gebeurtenis werd. Integendeel. In de jaren 1515-1555 lijken er net meer van dergelijke vieringen te zijn georganiseerd dan onder om het even welke van Karels voorgangers. Dit kan gelden als een teken van het belang dat zowel door de Bourgondisch-Habsburgse heersers als door de stedelijke elites aan deze feesten werd gehecht als bindmiddel tussen de bevolking en het vorstenhuis. De aanleidingen werden nu, ironisch genoeg, in de eerste plaats geleverd door net die gebeurtenissen die aan de oorzaak lagen van Karels langdurige afwezigheid, zoals zijn behouden aankomst na zijn eerste reis naar Spanje in 1517, zijn verkiezing tot keizer van Duitsland in 1519, zijn keizerskroning door paus Clemens VII (1478-1534) in Bologna in 1530 en zijn militaire successen. Het zijn vooral gebeurtenissen van dit laatste type die aan de basis lagen van het meest courante vorstenfeest tijdens het bestuur van Karel V: de stedelijke viering van een vredesverdrag of een militaire overwinning.

4. Het vredesfeest

Het gebruik om een militaire overwinning op ceremoniële wijze te markeren gaat in de Nederlanden zeker terug tot de eerste jaren van de vijftiende eeuw. Zo maken de Brugse stadsrekeningen voor het jaar 1408 melding van een processie

die werd ingericht naar aanleiding van de successen van Jan zonder Vrees in het prinsbisdom Luik en waar twee preken werden gehouden. Voor 1411 is in dezelfde bron niet alleen sprake van een sermoen en een religieuze optocht, maar ook van een speciale misdienst na de bekendmaking van de overwinning van de hertog tegen de partij van de Armagnacs in Parijs.⁷³ Deze traditie kan, afgaand op gegevens elders uit Europa, echter gemakkelijk een stuk ouder zijn. In 1298 al hielden de Londense ambachtsgilden een optocht nadat het Engelse leger de Schotten te Falkirk had verslagen;⁷⁴ in Venetië en Florence zijn religieuze processies in dergelijke omstandigheden goed gedocumenteerd vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw.⁷⁵

Het houden van een rondgang ter gelegenheid van een militaire overwinning kaderde binnen de bredere traditie van de *processiones extraordinariae*. In tegenstelling tot *processiones ordinariae*, zoals de Palmprocessie en de Sacramentsprocessie, waren deze niet periodiek weerkerend. Ze werden gehouden naar aanleiding van uitzonderlijke omstandigheden of gebeurtenissen. Doordat *processiones extraordinariae* niet uitgingen van een welbepaalde parochie en vaak zelfs in meerdere steden tegelijk werden ingericht, droegen ze in de Nederlanden ook de, wellicht uit het Frans overgenomen, benaming *processie generael*.⁷⁶ Ze dienden de goddelijke tussenkomst af te smeken of de Allerhoogste te danken voor Zijn weldaden. Aanleidingen konden bijvoorbeeld oorlog of oorlogsdreiging zijn, extreem gunstige of ongunstige weersomstandigheden, het uitbreken van epidemieën – meestal de pest – of de angst daarvoor. Vaak lag er een combinatie van motieven aan de basis van de optocht. In een meerderheid van de gevallen hoorde daar het wel en wee van de vorst bij. Wanneer deze ziek was, zich op het slagveld bevond, een lange reis diende te ondernemen, of ook wel gewoon om zijn algemeen welzijn of het welslagen van zijn beleid, werd de goddelijke bijstand processiegewijs afgesmeekt. Na militaire successen, vredesverdragen, een behouden aankomst of een heuglijke gebeurtenis binnen de vorstelijke familie werd de Almachtige door middel van een dankprocessie voor Zijn hulp geëerd.

Generale processies werden georganiseerd in overleg tussen de kerkelijke en de stedelijke overheden. Het initiatief voor de politiek geïnspireerde rondgangen kwam echter vaak van het centrale gezag. Zo lijkten de vroegst geattesteerde processies in de Nederlanden ten gevolge van een militaire overwinning, de hierboven vermelde Brugse rondgangen ter ere van Jan zonder Vrees, al deel te hebben uitgemaakt van een bovenlokaal initiatief. Op hetzelfde moment werden namelijk ook in Parijs optochten gehouden om de Bourgondische hertog te ondersteunen in zijn strijd tegen de Armagnacs.⁷⁷ Vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw zijn talrijke brieven bewaard waarin de Raad van Vlaanderen, het hof of de vorst in eigen persoon stadsbesturen oproepen tot het houden van een generale processie.⁷⁸ De Bourgondisch-Habsburgse machthebbers hechtten duidelijk het grootste belang aan deze ceremoniën en aan de aanwezigheid van een zo groot mogelijk deel van de bevolking. Zo werd deelname vaak verplicht gesteld voor ten minste één lid van ieder gezin.⁷⁹ Het was ten strengste verboden gedurende de processie een ambacht uit te oefenen, handel te drijven of een drinkgelegenheid open te houden.⁸⁰ Generale processies vervulden dan ook diverse politieke functies. Doordat erin werd gebeden en dank gezongen

voor het welzijn van de vorst en zijn landen dienden deze manifestaties, net als geboortefeesten, onder de bevolking een gevoel van verbondenheid te creëren met de persoon van de landsheer, in het bijzonder wanneer deze voor langere tijd afwezig was. Met de blijde intrede hadden ze hun oorsprong in de religieuze processiepraktijk gemeen. Een belangrijk verschil echter was dat waar bij vorstelijke intochten slechts het raamwerk van de ommeegang werd bewaard, in casu het houden van een optocht en het oprichten van tableaux vivants, en dit werd ingevuld met een in de eerste plaats profaan discours, generale processies godsdienstige ceremonies bleven waarin relikwieën werden rondgedragen en preken gehouden. De religieuze praktijk fungeerde hier niet als model maar als medium voor het verspreiden van een politieke boodschap. Hierdoor kreeg de vorstelijke zaak waarvoor werd gebeden een godsdienstige basis en rechtvaardiging. Tegelijk vormden de sermoenen die beroemde predikers tijdens de processies hielden een kanaal waarlangs het landsheerlijke beleid voor de brede bevolking uit de doeken kon worden gedaan en gelegitimeerd. Vooral in periodes van politieke spanning was het echter essentieel dat het devote karakter bij dit alles de overhand behield. Een te uitgesproken politiek discours kon gemakkelijk relletjes onder de toehoorders verwekken en zou het religieuze fundament tenietdoen. Uit de onmiddellijke omgeving van Karel de Stoute is een aan de Vlaamse steden gerichte brief bewaard uit het oorlogsjaar 1475. De hertog liet daarin meedelen dat het zijn wens was dat 'ses bonnes villes de par delà feissent [...] processions solempneles notables et les plus devotes que faire se porroit, pour la prosperité, bonne santé de sa personne et de son estat, et la paix, union et concorde de ses pays et seignouries'. Aan deze processies dienden 'notables prescheurs' deel te nemen,

'lesquelz soient secretement et par bonne manière instruis que, en faisant leurs sermons, ils treuvent manière d'entrer en propos du grant desir, vouloir et affection que mondit seigneur a eu et a encoires de garder et preserver ses pays de grief, foule et dommaige de leurs voisins.'⁸¹

Het document geeft vervolgens een gedetailleerde, door de predikers over te brengen legitimatie van het beleid van de hertog.

Tijdens generale processies gehouden preken dienden, vanachter een religieuze sluier, de publieke opinie te vormen en bij te sturen met betrekking tot het landsheerlijke bestuur. Vooral uit contemporaine literaire teksten blijkt meer dan eens dat er onder de bevolking van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden uitgebreid en vaak ook heftig werd gediscussieerd en gespeculeerd over zaken die de vorst en zijn beleid aanbelangden. Zo had de tante uit de Mariken van Nieuwmechelen op de dag waarop haar nichtje naar Nijmegen kwam met een aantal vrouwen ruzie staan maken over het conflict tussen hertog Arnold van Gelderland en zijn zoon Adolf, waarbij deze laatste zijn vader gevangen had laten zetten. De oude vrouw, die 'metten jonghen hertoge pertijde', had zich daarbij danig opgewonden 'als dat si bat scheen dul oft een verwoede duyvelinne te sinne dan een kersten mensche'.⁸² Wanneer Marikes tante later vernam dat Arnold van Gelderland uit zijn gevangenschap was verlost, zou ze zich om

die reden zelfs van het leven beroven. De zestiende-eeuwse Brugse rederijker Cornelis Everaert alludeerde in zijn politieke spelen regelmatig aan hele en halve waarheden die over Karel V de ronde deden en die door de auteur in de mond werden gelegd van personages als 'Den Daghelicxschen Snaetere' en 'sVolcx Clap-page'.⁸³

Geruchten zullen vaak spontaan zijn ontstaan, maar konden ook bewust door vijanden van de vorst worden verspreid. De hierboven geciteerde brief waarin uit naam van Karel de Stoute werd opgeroepen tot generale processies kwam er als reactie op vergelijkbare optochten in Frankrijk. Daarin hadden predikers 'usé et semé aulcuns langaiges qui couvertement chargent et pickent à mondit seigneur'.⁸⁴ Lodewijk XI, de Franse koning die de opdracht had gegeven tot het houden van deze anti-Bourgondische processies, liet in dezelfde periode volgens de *Excellente cronike van Vlaenderen* ook 'liedekens singhen ende speelkins spelen contrarie den Hertoghe Kaerle'.⁸⁵

De onmiskenbare politieke functie van generale processies, in casu het laten meelevan van de bevolking met de vorst en het vormen en bijsturen van de publieke opinie met betrekking tot het landsheerlijke bestuur, mag ons de rituele waarde van deze ceremoniën, namelijk de kracht die eraan werd toegekend om de hemelse machten ertoe te kunnen bewegen in aardse zaken tussenbeide te komen, niet uit het oog doen verliezen. Jammer genoeg bestaan er geen gedetailleerde analyses van de verschillende aspecten en van de werking van generale processies in Nederlandse steden zoals die bijvoorbeeld werden uitgevoerd door J. Chiffolleau voor Parijs in het jaar 1412 en door G. Signori voor Straatsburg in de periode 1474-1477.⁸⁶ Toch suggereren de documenten betreffende het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge die E. Gailliard samenbracht dat deze rondgangen ook in de Bourgondische landen van herwaarts over meer waren dan alleen een promotievehikel voor het vorstehuis en dat hun vrome karakter niet slechts een aantrekkelijke verpakking was voor het verkopen van een politieke boodschap.⁸⁷ Vooral tijdens periodes van crisis werd er in bestuurlijke aangelegenheden gehoopt op de hemelse goedgunstigheid. Dit blijkt bijvoorbeeld al uit het feit dat kloosters op dergelijke momenten vaak van overheidswege het verzoek ontvingen 'neerstelike' voor de vorst te bidden en daar achteraf ook rijkelijk voor werden beloond.⁸⁸ Wat de processies zelf betreft, laten vooral hun sterke boetekarakter en de haast frenetieke repetitiviteit waarmee ze in noodsituaties en op scharniermomenten in het landsheerlijke bestuur werden georganiseerd zich moeilijk vanuit een koel berekenende propagandistische opzet verklaren. Het onheil waardoor het land werd geteisterd – of dat nu een pestepidemie was, een misoogst, aanhoudende regen, oorlog of een stervende vorst – was deels een gevolg van de individuele zondigheid, waarvoor berouw diende te worden getoond. Mensen werden opgeroepen om ter gelegenheid van de processie te gaan biechten en het heilig sacrament te ontvangen 'omme te bet weerdich te zine den almachtegen God te biddene',⁸⁹ een groot deel van de deelnemers stapte barrevoets mee, een voorbeeld dat tijdens een Brugse processie op 2 augustus 1479 ook door Maria van Bourgondië en enkele leden van haar hofhouding werd nagevolgd.⁹⁰ In enkele van de voor generale processies te Brugge geschreven en later in de *Excellente cronike* opgenomen gedichten wordt deze nood aan

boetvaardigheid nadrukkelijk gethematiseerd.⁹¹ In verzen voor een processie uit 1479 luidt het als volgt.

'Minlicke menschen voucht hu tot duechden
Conscientie betaemt nu tsijne ghedweghen
Condt es ons van lettel vruechden
Cort es den tijt in tsondich pleghen
Commer heift ons in tstric ghecreghen
Laet ons nu om verbeteren pijnen
Xpristus es so ontfaermich vul seghen
Voorwaer sijn gracie sal up ons schijnen'⁹²

De effectiviteit van processies hing niet alleen af van de oprechtheid waarmee men eraan deelnam, maar ook van de frequentie waarmee ze werden ingericht. Bovenstaand gedicht werd geschreven tijdens de donkere jaren na de dood van Karel de Stoute. De Brugse kroniek waarin het is opgenomen bestaat voor deze jaren uit een lange opeenvolging van vermeldingen van generale processies. In 1524, toen de gevolgen van de aanhoudende oorlogen van Karel V zich overall lieten voelen in de vorm van epidemieën en duurte der levensmiddelen, droeg Margareta van Oostenrijk alle steden in Vlaanderen op om gedurende twee maanden minstens eenmaal per week een processie generaal te lopen, 'omme te verzoetene den toorne ende gramscepe teghens ons van onsen sceppere ende makere Jhesus ende ter welvaert ende prosperiteyt der Keyserlijcker Majesteyt ende van zijnen ghealieerde'.⁹³ In 1515 was al eens een vergelijkbaar verzoek gedaan, zij het in vrolijker omstandigheden. Ter wille van Karel, de kersverse graaf van Vlaanderen, werd toen in alle kerken en kloosters van Brugge twee maanden lang iedere dinsdag processie gelopen,

'omme te biddene dat onsen gheduchten heere ende zynen edelen raedt zijne groote ende lasteghe affairen zo moghen beleeden ende vulcommen, dat datte wesen moet ter zalicheyt, welvaeren ende voorspoede van hem ende alle zijne lande, heerlicheden ende ondersaten.'⁹⁴

De graad van werkelijke belangstelling van de stedelijke bevolking voor generale processies is uiteraard nog maar moeilijk te achterhalen. De verplichte deelname, het tijdelijke werkverbod met de daaruit voortvloeiende inkomensderving⁹⁵ en het feit dat de aanleidingen de stadsbewoners zelden rechtstreeks aanbelangden, kunnen doen vermoeden dat er niet echt van harte werd mee gestapt. Toch mogen we vooral dit laatste argument niet te zwaar laten wegen. Het welzijn van de vorst was nauw met dat van zijn onderdanen verbonden. Zijn dood kon een diepgaande crisis teweegbrengen, zoals na het overlijden van Karel de Stoute en van Maria van Bourgondië. Oorlogen, ook wanneer deze buiten de landsgrenzen werden gevoerd, hadden een sterke, vooral economische impact op het stedelijke niveau. Een militaire overwinning of een vredesverdrag hield daarom ook voor stedelingen de hoop in op een verbetering van de levensomstandigheden. Niettemin is het moeilijk om in de uitbreiding van politieke dankprocessies met

meer wereldse elementen vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw geen poging te zien om het belang van de gevierde gebeurtenissen extra te benadrukken en het enthousiasme van de bevolking ervoor te doen toenemen. Het waren vooral successen van militaire aard, zoals overwinningen, verdragen, bestanden en zelfs vredesonderhandelingen die naast processies aanleiding gingen geven tot reeds in het kader van andere feesttypes beproefde vrolijkheden zoals het rondstrooien van muntstukken, het branden van vreugdevuren, het zingen van liederen, het voordragen van gedichten en het opvoeren van toneel. In sommige steden, zoals Oudenaarde en Veurne, werden tijdens de generale processies ook tableaux vivants opgericht.⁹⁶

De oudste vermelding van een uitgebreider vredesfeest dateert uit het jaar 1468 en heeft betrekking op het Verdrag van Péronne tussen Karel de Stoute en Lodewijk XI. Bij die gelegenheid werd niet enkel de traditionele religieuze optocht georganiseerd, maar maten verschillende wijkgezelschappen zich ook met elkaar in het aansteken van het mooiste vreugdevuur en kregen twee rederijkerskamers elk een bedrag van 2 schellingen en 5 penningen uitgekeerd omdat ze 'esbatementten ende speelden'.⁹⁷ Vredesvieringen kwamen vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw steeds vaker voor en gingen tijdens het bewind van Karel V het meest courante stedelijke vorstenfeest vormen. B. Ouvry berekende voor Oudenaarde dat waar er vóór 1515 gemiddeld om de zeven jaar een dergelijke activiteit plaatsvond, de frequentie tijdens de zestiende eeuw steeg tot eens om de vier jaar.⁹⁸ In deze periode nam trouwens ook het houden van processies generaal exponentieel toe. Tijdens Karels regering kreeg de Antwerpse magistraat gemiddeld één keer per vijf maand de opdracht om een dergelijke rondgang op touw te zetten, terwijl dit in de periode 1490-1515 maar eens in de zestien maanden was.⁹⁹

Door de afwezigheid van de vorst en de relatief hoge frequentie waarmee vredesfeesten werden georganiseerd, zullen deze vieringen niet de uitstraling en het prestige hebben genoten van vorstelijke intredes of van bijvoorbeeld de geboortefeesten van 1478 en 1500. Kronieken vermelden ze doorgaans ook slechts terloops. Toch blijkt duidelijk dat er belangrijke inspanningen werden geleverd om deze gebeurtenissen niet onopgemerkt voorbij te laten gaan. De plechtige aankondiging van de vrede of de overwinning gebeurde in aanwezigheid van de schepenen en vaak ook van herauten van de betrokken vorsten. Er werden trompetters en speellieden ingeschakeld, de klokken werden geluid en muntstukken rondgestrooid om het volk aan te trekken. De vieringen duurden vaak meerdere dagen. Na de Vrede van Senlis (1493) werden in Brugge zelfs de hele zomer lang iedere zondag toneelstukken opgevoerd.¹⁰⁰

De stijgende frequentie van vredesvieringen in de laatvijftiende- en in de zestiende-eeuwse Nederlanden is het eenvoudige gevolg van de regelmaat waarmee de aanleidingen ertoe zich aanboden. De extra luister die deze feesten werd bijgezet heeft echter een diepere oorzaak. De geschiedenis van het Bourgondisch-Habsburgse gezag sinds Karel de Stoute is een lange opeenvolging van militaire conflicten, vooral met het Franse koningshuis. Hoewel de Bourgondische landen van herwaarts over niet steeds de inzet vormden van deze oorlogen, deelden ze wel systematisch in de – vooral financiële – gevolgen ervan. Dit zorgde meer

dan eens voor ernstige wrijvingen tussen de steden en de vorst, wellicht in het bijzonder tijdens de regering van Karel V. De krijgshandelingen gingen zich toen namelijk verder weg afspelen en het belang voor de eigen stad zal steeds minder zijn aangevoeld. Naast het inrichten van een processie generaal, waarmee militaire successen al sinds het bewind van Jan zonder Vrees werden gemarkeerd en die ook tijdens de zestiende eeuw de kern van de vredesviering bleef uitmaken, zal daarom de noodzaak zijn gevoeld om deze lichtpunten door uitgebreidere feestelijkheden extra in de verf te zetten en het enthousiasme van de bevolking door middel van het geliefde aansteken van vuren en de voordracht van literaire volkstalige teksten te doen toenemen. Zoals verderop zal blijken, vormden de toneelstukken, liederen en gedichten naast de preken bovendien een bijkomend medium waarmee de bevolking van de noodzaak van de oorlogen en het belang van de vredes voor de eigen stad kon worden overtuigd. Tegelijk stimuleerde de gemeenschappelijke vijand het gemeenschapsgevoel in de verschillende Nederlandse vorstendommen.

Afbeelding 3: Het feest van de voetboog in Gent in 1498, in aanwezigheid van Filips de Schone. Dits die excellente cronike van Vlaenderen. Antwerpen: Willem Vorsterman, 1531, fol. CC.lxxxvi.r. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, ACC. 12770.

III Eer en genoeg – het literaire initiatief

1. De organisatie van literaire wedstrijden

Literaire voorstellingen hadden hun rol in stedelijke vorstenfeesten in de eerste plaats te danken, zo werd in hoofdstuk I al aangevoerd, aan hun populariteit bij de bevolking. Deze was reeds eerder gebleken in het kader van andere, vooral religieuze vieringen. De opvoering en voordracht van toneelstukken, liederen en gedichten werd, net als het eveneens geliefde aansteken van vreugdevuren en het versieren van straten en gebouwen, door stedelijke overheden dan ook dankbaar aangewend om zo veel mogelijk mensen warm te maken voor de vieringen en er een zo feestelijk en aantrekkelijk mogelijk karakter aan te geven. Anders dan met het aansteken van vreugdevuren en de decoratie van de stedelijke ruimte konden door middel van teksten daarnaast ook boodschappen op de bevolking worden overgedragen. Veel van de toneelstukken, liederen en gedichten bezongen de vorst en het gevierde feit, en doordrongen het publiek op die manier van het belang van het feest. Deze dubbele functie, het verhogen van de participatie en de vrolijkheid en tevens het verheerlijken van de vorsten, komt duidelijk naar voren in de motivatie die stadsrekeningen en verordeningen geven voor de voordracht van teksten. Deze waren ‘ter eeren ende blijtschap’ en ‘ter ghenouchten’ van een prinselijke geboorte, een intrede, een militaire overwinning of een vredesverdrag, of ‘omme dat elc’ daarin ‘te bet verblyden zoude’.¹ Gesproken teksten lijken bij de brede stadsbevolking beduidend meer in de smaak te zijn gevallen dan stomme tableaux vivants. Ondanks hun vaak spectaculaire en wonderbaarlijke karakter moeten togen voor de gemiddelde stedeling toch enigmatische voorstellingen zijn geweest. Ze werden in de eerste plaats gebruikt voor het overbrengen van boodschappen aan de vorst en kwamen tijdens feesten waarop deze afwezig was dan ook nauwelijks voor.²

De meest doeltreffende manier om vorstenfeesten van een literaire omkadering te voorzien was het uitschrijven, of ‘ordineren’, van prijzen voor de ‘schoonste’, ‘ghenouchelicxte’, dan wel ‘beste’ teksten. Deze techniek werd eveneens toegepast voor het aansteken van vreugdevuren en de decoratie van straten en gebouwen. In principe kon iedereen deelnemen. Wedstrijden gaven aan de gebeurtenis daardoor een open, ‘democratisch’ karakter en betrokken de bevolking nauw bij het feest (en dus ook bij de vorstelijke aanleiding ervan), hetzij als uitvoerder, hetzij als toeschouwer-sympathisant. De wedstrijdcontext en het groepsverband waarin werd deelgenomen, speelden tegelijk ook in op de corporatistische inrichting van arbeid en van gemeenschaps- en geestesleven

in de Vlaamse en Brabantse steden en op de daarin geïmpliceerde gevoelens van eer en identiteit. Verenigingen werden gestimuleerd om zich tijdens de feesten publiekelijk te manifesteren en zich door een zo goed mogelijke prestatie van de anderen te onderscheiden. Hierdoor werd zowel het eer- als het groepsgevoel ingeschakeld in functie van de bourgondisering van de stedelijke bevolking.

Het initiatief tot een literaire competitie blijkt meestal te zijn uitgegaan van de schepenen. We dienen de bronnen hier echter met enige omzichtigheid te interpreteren. De beschikbare archivalia zijn namelijk in hoofdzaak afkomstig uit de stedelijke administratie. De rol van andere groeperingen en organisaties, wier activiteiten binnen de stedelijke feestcultuur minder zijn onderzocht, blijft daardoor onderbelicht. Er hoeft niet aan te worden getwijfeld dat de magistraat wel degelijk de belangrijkste gangmaker was in de organisatie van stedelijke vorstenfeesten en in de literaire omkadering ervan, hierin eventueel gestimuleerd en geadviseerd door het hof. Toch zijn er duidelijke aanwijzingen dat er binnen het bredere, door het stadsbestuur gecreëerde kader ook ruimte was voor andere initiatieven. Uit de beschrijvingen van Jan de Scheerere en Remy du Puys van de Brugse intrede van prins Karel in 1515 blijkt bijvoorbeeld al het belangrijke aandeel van de lokale ambachten en van de vreemde koopliedenaties in de oprichting van de tableaux vivants en soortgelijke architectonische constructies waarmee het intredeparcours werd versierd.³ Andere bronnen geven aan dat dergelijke verenigingen eveneens een organisatorische bijdrage konden leveren aan de literaire omkadering van vorstenfeesten. Zo vermeldt de *Excellente cronike* prijzen die naar aanleiding van de doopviering van de latere Filips de Schone door het Brugse kleermakersambacht ('tambocht vanden scheppers') in het vooruitzicht werden gesteld voor esbattementen en voor loftuitingen op de pasgeborene.⁴ Ondanks de vermoedelijke taalbarrière liet de Aragonese koopliedenatie in Brugge, nadat de overwinning van Karel V op Frans I nabij Pavia in 1525 was uitgeroepen, niet alleen dankmissen lezen,⁵ ze organiseerde eveneens een toneelwedstrijd om het heuglijke bericht te markeren.⁶ Cornelis Everaert schreef voor de gelegenheid *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyssen*, dat ons in de autograaf van de Brugse rederijker werd overgeleverd.⁷ Een jaar later, ter gelegenheid van de Vrede van Madrid, nam een eveneens Spaanse natie, wellicht de Castilianen, in wier hoofdstad het verdrag tot stand was gekomen, een vergelijkbaar initiatief.⁸

Wedstrijden werden aangekondigd kort na de bekendmaking van de heuglijke gebeurtenis ter gelegenheid waarvan ze werden ingericht. Dit gebeurde meestal door middel van een stedelijke ordonnantie. Het publiek kreeg daarbij precies te horen wat en in welke categoriën er te winnen viel, waar en wanneer een en ander zou plaatsvinden en wat de voorwaarden waren om te kunnen deelnemen. Dit 'publieren' of 'uytroupen' gebeurde uiteraard met het nodige ceremonieel. Om de feestelijke toon te zetten werd de verordening plechtig, eventueel opgeleusterd met muziek en klokkengelui, voorgelezen op een centrale plaats in de stad, zoals de toren van het Brugse belfort of de pui van het Brusselse stadhuis. Soms werd ook een rondgaande omroeper ingeschakeld, die de prijzen te paard en geruggensteund door plechtig trompetgeschal 'achter de stede' bekendmaakte.⁹ Om de aankondiging extra cachet te geven kon ook gebruik worden gemaakt

van een *charte*. Dit document bevatte dezelfde gegevens als de stedelijke ordonnantie, maar in fraaie verzen gegoten. In de *Const van Rhetoriken* (1555) van Matthijs de Castelein (ca. 1485-1550) werd ons een dergelijke uitnodiging overgeleverd die de bekende Oudenaardse rederijker schreef naar aanleiding van de viering in zijn stad van de Vrede van Crépy.¹⁰ Toehoorders werden er in achtregelige balladestrofen mee op de hoogte gebracht van de vrede en van de wedstrijden voor poëzie, liederen, esbattementen en vuren waarmee 'heere ende wet' besloten hebben de blijde gebeurtenis te omkaderen.

Charten zijn vooral bekend uit de context van schuttersfeesten en rederijkersbijeekkomsten. Ze werden gebruikt door boden die gezelschappen uit andere steden officieel uitnodigden door het voorlezen en plechtig overhandigen van dit document.¹¹ Of ook het gedicht van De Castelein een dergelijke functie heeft vervuld is onduidelijk. Al roept de *charte* straten, wijken en gezelschappen 'van buten en binnen' op om mee te dingen naar de beloningen die door het stadsbestuur in het vooruitzicht worden gesteld, ze is toch in de eerste plaats gericht aan drie bij naam genoemde Oudenaardse gezelschappen – de rederijkerskamers Pax Vobis en De Kersauwe en de jongerenvereniging De Bloeiende Jeugd. Dit wijst erop dat groepen uit andere steden weliswaar de mogelijkheid werd gelaten om deel te nemen, maar dat de organisatoren daar niet echt op rekenden. De aanwezigheid van externen tijdens literaire wedstrijden ter ere van vorstenfeesten was dan ook een eerder zeldzaam fenomeen, niet alleen in Oudenaarde, maar overal in Vlaanderen en Brabant.¹² Het kwam echter wel voor, zo bleek al uit de deelname van 'die van' Oudenaarde, Mechelen en Dendermonde tijdens de geboortefeesten voor Joos van Bourgondië in Gent in 1432.

De beslissing om vreemde gezelschappen uit te nodigen lijkt in de eerste plaats te zijn ingegeven door het belang dat men aan een bepaalde viering wens te geven. Zo heeft de aanwezigheid van buitenstaanders na de geboorte van 'Joose van ghend' wellicht alles te maken met het feit dat het jongetje in de eigen stad ter wereld was gekomen. Prinsjes en prinsesjes die elders het levenslicht zagen, werden in de Arteveldestad alleen onder de lokale bevolking gevierd.¹³ Deelnemers die, zoals de Mechelaars in Gent in 1432, van meer dan zestig kilometer ver kwamen, waren uitzonderlijk. In Veurne lijkt een zekere traditie te hebben bestaan om nabijgelegen steden uit de eigen kasselrij uit te nodigen, zoals Nieuwpoort, Loo en Ramskapelle.¹⁴ Aan de Tieltsse viering van de keizerlijke overwinning bij Pavia in 1525 nam een rederijkerskamer deel uit Deinze.¹⁵ Deze stad bevindt zich, net als in het geval van de feesten te Veurne, nog binnen een straal van tien kilometer. De Tieltenaars trokken het jaar daarop, ter gelegenheid van een door de Spaanse kooplieden georganiseerde toneelwedstrijd na de vrede van Madrid, zelf naar het ongeveer dertig kilometer verderop gelegen Brugge.¹⁶

Naast het belang voor de eigen stad kan ook de betekenis van een bepaalde viering organisatoren ertoe hebben aangezet om groepen van elders uit te nodigen. Een Brugs Hallegebod uit 1493 deelt mee dat er ter verheerlijking van de Vrede van Senlis prijzen worden uitgereikt voor de beste esbattementen 'alzo wel in vlaemsche als in walsche'.¹⁷ Deze uitzonderlijke bepaling kan mogelijk worden verklaard door de inhoud van het gevierde vredesverdrag. Er is in Senlis

namelijk overeengekomen dat de Franse koning Karel VIII (1470-1498) onder meer de Franstalige gebieden Franche-Comté, Charolais en Artesië aan Maximiliaan van Oostenrijk zou teruggeven.¹⁸ Dit kan de Brugse schepenen ertoe hebben geïnspireerd om ook Franstalige gezelschappen uit te nodigen. Misschien dachten ze daarbij in de eerste plaats aan groepen uit het nabijgelegen Artesië, waarvan de deelname dan de in het vredesverdrag overeengekomen uitbreiding van de Bourgondische gebieden symboliseerde. Het Brugse stadsbestuur zou in ieder geval niet alleen zijn geweest met dit initiatief. De enige andere bekende literaire competitie ter gelegenheid van een vorstenfeest waaraan Franstalige gezelschappen hebben deelgenomen, vond namelijk eveneens plaats naar aanleiding van de Vrede van Senlis. Op een toneelwedstrijd in Wervik deed toen een gezelschap mee uit het weliswaar in Vlaanderen gelegen, maar eveneens Franstalige Rijsel.¹⁹

Het lijkt op het eerste gezicht vreemd dat er ter gelegenheid van vorstenfeesten niet meer heen en weer werd gereisd. Voor schuttersfeesten en rederijkerswedstrijden verplaatsten gezelschappen zich immers gemakkelijk doorheen de Nederlanden.²⁰ Een dergelijke mobiliteit zou in feesten die het centrale bestuur waren toegewijd in het bijzonder op zijn plaats zijn geweest. Dat ze niettemin eerder zeldzaam was, komt vooral door de doorgaans uiterst korte tijdsspanne tussen de aankondiging en de eigenlijke feesten. Vieringen van een prinselijke geboorte, een vredesverdrag of een militaire overwinning verloren uiteraard een groot deel van hun relevantie indien ze te lang na het bekend worden van het heuglijke feit plaatsvonden. Ook een bezoek van de vorst werd meestal slechts kort op voorhand aan de stedelijke overheden meegedeeld. Deelnemers aan literaire wedstrijden hadden dus bijzonder weinig tijd om hun bijdrage voor te bereiden. Dit geldt in het bijzonder voor teksten die over de gevierde gebeurtenis dienden te handelen en dus speciaal voor de gelegenheid werden gecomponeerd. De Brugse toneelwedstrijd ter gelegenheid van de slag bij Pavia (1525), waarvoor Cornelis Everaert het winnende *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, een allegorie op het treffen van Karel en de Franse koning, schreef, begon vier dagen nadat het heuglijke bericht en de wedstrijd in kwestie van de Halletoren waren afgekondigd.²¹ In 1547 maakte de Gentse stadsklerk expliciet melding van de grote 'haeste ende deligentie' waarmee de Fonteinisten een spel 'hebben doen maecken, stellen ende vertooghen in retorijske' toen het nieuws van de keizerlijke overwinning bij Mühlberg de stad had bereikt.²²

Wanneer er alleen komische stukken werden gevraagd, was de voorbereidingstijd vaak nog korter. Hoewel esbatterementen doorgaans niet aan een vooraf opgegeven onderwerp waren gebonden en er dus in principe uit het repertoire kon worden geput, werden nieuwe bijdragen ook hier sterk op prijs gesteld. Een Brugs Hallegebod van 13 januari 1509 bepaalde dat wie ter gelegenheid van de pas bekend geworden liga van Kamerijk enkele esbatterementen wenste te tonen, zich de volgende dag om acht uur op de Burg diende te presenteren. Wie daar 'beste esbatterement' zou 'spelen ghenouchelicxst ende minst ghesien', kon zich verheugen op een hoofdprijs van acht kannen wijn.²³

Gezien de uiterst korte voorbereidingstijd dienen we ons dan ook eerder te verbazen dat groepen er soms toch in slaagden aan wedstrijden buiten de eigen stad deel te nemen. Tussen de geboorte en de doopviering van Joos van Bour-

gondië in 1432 zaten twaalf dagen. In die periode werd een *charte* opgesteld, waarmee boden naar het meer dan zestig kilometer verderop gelegen Mechelen trokken, lieten de deelnemende groepen de vereiste lofspraak op het pasgeboren prinsje schrijven, studeerden die in en kwamen naar Gent om ze op te voeren. Ter vergelijking: bij de Gentse rederijkerswedstrijd van 1539 werden de eerste boden midden februari uitgestuurd, terwijl de refreincompetitie pas op 20 april en de eigenlijke toneelwedstrijd pas op 1 juni van start gingen.²⁴ Voor het Antwerpse landjuweel van 1561 gingen de *charten* eind april de deur uit en begon de wedstrijd op 3 augustus.²⁵

Organisatoren van literaire wedstrijden bij vorstenfeesten probeerden de tijdsdruk voor deelnemers uit andere steden duidelijk zo veel mogelijk te verlichten. Zo hoefden buitenstaanders vaak niet deel te nemen aan de loting waarop de volgorde werd bepaald waarin groepen hun toneelstuk, gedicht of lied naar voren zouden brengen. Ze mochten hun bijdrage tonen wanneer het hun beliefte.²⁶ Lotingen hadden namelijk ofwel enkele dagen vooraf ofwel vroeg op de dag van de wedstrijd zelf plaats en zouden de voorbereidingstijd voor externen dus nog meer hebben ingekort.²⁷ De Brugse toneelwedstrijd naar aanleiding van de Vrede van Senlis in 1493, waarvoor de schepenen ook Franstalige gezelschappen probeerden aan te trekken, werd gespreid over twee volle maanden. Tijdens deze periode waren iedere zondagavond kunnen wijn te winnen met esbattenementen in het Nederlands en het Frans.²⁸ Een dergelijke duur was courant voor schuttersbijeenkomsten, maar voor literaire competities in het kader van vorstenfeesten hoogst ongewoon. Deze laatste namen doorgaans een namiddag of een avond in beslag. In het geval van druk bijgewoonde evenementen, waarbij niet iedereen na elkaar aan bod kon komen, ging men de volgende dag of dagen gewoon op hetzelfde tijdstip verder.²⁹ Doordat er tijdens de competitie van 1493 echter over een langere periode gespeeld kon worden, zullen ook deelnemers van verder weg, en in het bijzonder uit de Franstalige Nederlanden, de kans hebben gehad om voor de gelegenheid naar Brugge te reizen.

Niet alleen organisatoren, maar ook de eigen stedelijke overheid lijkt gezelschappen te hebben gestimuleerd om elders te gaan meedingen naar prijzen die bij vorstenfeesten werden uitgereikt. Een eervolle overwinning straalde immers af op de stad van herkomst. Groepen ontvingen daarom vaak een vergoeding voor vervoer en verblijf.³⁰ Als dank schonken de spelers achteraf hun eventuele prijs aan het stadsbestuur.³¹ In 1432 vertoonden de Oudenaardse acteurs bij hun terugkeer voor de verzamelde magistraat nogmaals het spel waarmee ze op de Gentse wedstrijd ter ere van Joos van Bourgondië de tweede prijs hadden weggekaapt. Ze werden bij die gelegenheid uitgebreid op presentwijn getrakteerd.³²

2. Prijzen

Literaire wedstrijden hadden, zoals gezegd, als doel de toegankelijkheid en het feestelijke karakter van stedelijke vieringen voor de vorst te verhogen. Ze verzekerden tegelijk de deelname van verschillende literaire genootschappen door in te spelen op het sterke eergevoel en op de drang om zich als groep te profileren en te onderscheiden. Beide elementen, de algemene vrolijkheid en het eerge-

voel, werden extra geprikkeld door de te winnen prijzen. Het meest courant waren beloningen in natura, zoals stukken schaaap – doorgaans hamels (gesneden rammen) –, maar vooral kannen wijn. Alleen al omwille van hun aanwezigheid werden gezelschappen trouwens rijkelijk op presentwijn getrakteerd. Deze was traditioneel afkomstig uit het Rijndal. Rijnse wijn kende in de Nederlanden een bijzondere bijval. Hij werd in grote hoeveelheden ingevoerd en was daardoor relatief betaalbaar. Toch bedroeg de prijs van een pot van ongeveer anderhalve liter nog steeds even veel als het dagloon van een meester-metser.³³ Het betrof hier voor de gemiddelde stedeling dus zeker geen alledaagse dorstlesser, maar een feestelijk luxeproduct. Het edele druivenvocht werd soms betrokken bij lokale herbergen en blijkbaar streefden de schepenen er in dit geval naar verschillende drankgelegenheden in gelijke mate van dit door het vorstenfeest gecreëerde financiële voordeel te laten profiteren. Zo leren we uit de Brugse rekeningen dat twee plaatselijke etablissementen, Doornek en Inde Zwane, tijdens de viering van de Vrede van Trente (1501) een haast identieke hoeveelheid wijn mochten leveren.³⁴

Aangezien wijn in de vijftiende en zestiende eeuw nog niet in flessen werd verkocht, drukte men de hoeveelheid ervan uit in kannen van een variabele inhoud, in stopen of in gelten.³⁵ Het was ook in sierlijke kannen dat de drank aan de deelnemers werd geschonken. Het Bijlokemuseum in Gent herbergt een mooi tinnen exemplaar, dat dienst moet hebben gedaan voor in naam van de schepenen van de Gentse keure geschonken presentwijn (afbeelding 4).

Afbeelding 4: Vijftiende-eeuwse tinnen kan met het wapen van de stad Gent. Bijlokemuseum, Gent.

Op de buik prijkt het stadswapen en op het deksel een handvat in de vorm van een zittende leeuw. Op een houtsnede uit de *Excellente cronike van Vlaenderen* die het door Filips de Schone bijgewoonde Gentse voetboogschuttersfeest van 1498 evoceert, zijn achter de schutters een groot aantal vergelijkbare kannen te zien (afbeelding 3). Deze werden bij die gelegenheid blijkbaar tijdens de competitie in een open kast tentoongesteld. De praktijk was mogelijk ook gebruikelijk bij literaire wedstrijden, waarvoor we jammer genoeg geen afbeeldingen van dit type bezitten. De kostbaarheid van de Gentse overgeleverde kan doet vermoeden dat deze voorwerpen geen deel uitmaakten van de beloning en enkel dienst deden om de wijn te schenken, die ter plaatse werd genuttigd.

Uitgaven voor de aanschaf van presentwijn staan in de rekeningen van de meeste steden ook nadrukkelijk als zodanig aangegeven. De Gentse archivalia echter vermelden naast de namen van de deelnemers vaak niet meer dan een reeks ongelijke geldbedragen, variërend van 10 schellingen tot meer dan 1 pond. Blijkbaar kreeg een verantwoordelijke van het gezelschap, in het geval van de rederijerskamers de deken of de prins, rechtstreeks deze som overhandigd.³⁶ Hoogstwaarschijnlijk betrof het hier eveneens een soort van wijnprijs, die werd uitgereikt in de vorm van drinkgeld. De ontvanger kon daarmee dan achteraf zijn metgezellen trakteren.³⁷ Ook prijzen in natura werden trouwens op deze manier onderling verdeeld. Dit leverde soms problemen op. Zo diende de Brusselse ordonnantie die een esbattementwedstrijd naar aanleiding van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559) aankondigde nadrukkelijk te stipuleren dat '[a]lle [...] prijzen [...] byden ghenen die de zelve winnen eerlyck minnelyck ende vredelyck met malcanderen [moeten] worden vertheert'.³⁸

Werd de algemene vrolijkheid tijdens vorstenfeesten gestimuleerd door de overvloedige schenkingen van wijn, dan zal het eergevoel van de deelnemers in de eerste plaats zijn aangesproken door de zilverprijzen. Siervoorwerpen in zilver vormden in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden een traditionele beloning bij allerhande stedelijke wedstrijden. Ze waren bijvoorbeeld ook te winnen bij de landjuwelen van schutters en rederijers. De waarde werd bepaald door het gewicht, uitgedrukt in ons (ongeveer 30 gram) of in *marc de Troyes* (244,753 gram³⁹ of ongeveer 8,15 ons). Schalen waren het zwaarst, gevolgd door drinkbekers of kroezen, zoutvaten en 'taergen', of kleine schildjes. Het gebruik om zilverprijzen uit te reiken was bij vorstenfeesten wel minder gebruikelijk en minder verspreid dan bij schutters- en rederijersbijeenkomsten. In de (fragmentarische) Brusselse rekeningen bijvoorbeeld staan ze in deze context nergens vermeld. Gezelschappen werden in de Zennestad systematisch getrakteerd op een variabel aantal gelten Rijnse wijn, eventueel aangevuld met enkele hamels. In vergelijking met wat bijvoorbeeld tijdens grote rederijersfeesten kon worden verdiend was de waarde van de zilverprijzen voor toneelspel en andere literaire vertoningen bij stedelijke vieringen ter ere van het vorstenhuis ook eerder bescheiden. Zo besteedden de organisatoren van de bekende Gentse wedstrijd van 1539 hieraan in totaal ongeveer 200 pond.⁴⁰ De hoofdprijs voor de 'batementen in 't sotte' bestond uit drie schalen met een totaal gewicht van 3 *marc de Troyes*, of ongeveer 24,5 ons. Wie als zesde eindigde kon zich nog steeds verheugen op een schaal van 3 ons.⁴¹ De beloningen voor de beste spelen van

zinne varieerden van vier kannen van samen 9 marc de Troyes (iets meer dan 73 ons) voor de winnaar tot één kan van 1 marc (iets meer dan 8 ons) voor wie op de zesde plaats eindigde.⁴² Als hoofdpijs bij vorstenfeesten lijkt nooit meer dan 8 ons zilver te zijn uitgereikt. Toch zal de geldwaarde van de zilverprijzen door de deelnemers als eerder relatief zijn ervaren. Deze kleinoden waren namelijk in de eerste plaats begeerd als trofee, als herinnering aan een buitengewone prestatie tijdens een bepaald feest. Ze werden ook speciaal voor de viering vervaardigd door lokale ambachtslieden, die er soms passende versieringen op aanbrachten. Zo voorzag Jan van den Moure, lid van een bekende Gentse familie van zilver-smeden, de schalen voor de beste dramatische prestaties ter gelegenheid van de intrede van Filips de Goede in de Arteveldestad in 1458 van het geëmailleerde stadswapen.⁴³ De zilverprijzen werden, mogelijk al voor het begin van de wedstrijd – kwestie van de participanten extra te stimuleren om het beste van zichzelf te geven – vastgehecht aan een laken ‘upgehanghen’⁴⁴ en na afloop wellicht met enig ceremonieel overhandigd.⁴⁵

Het bedrag dat door stedelijke overheden aan prijzen in zilver en in natura werd gespenderd, kon zowel naargelang van het feest als van het soort literaire bijdrage sterk variëren. Prijzenwaarden vormen dan ook een interessante, zij het niet altijd even eenduidige barometer voor het belang dat organisatoren hechtten aan types feesten en aan soorten teksten. Het duidelijkst is de correlatie met het tekstgenre. Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw was er bij Brugse vieringen haast steeds een apart luik voor komische esbatterementen en een voor ernstige spelen van zinne. De eerste werden systematisch vergoed met kannen wijn, de tweede met voorwerpen in zilver. De motivatie achter deze verschillende beloningen ligt voor de hand. Ernstige stukken moesten over de gevierde gebeurtenis handelen en werden daarom speciaal voor de wedstrijd in kwestie gecomponeerd. Ze vereisten van de deelnemers een grotere inspanning dan esbatterementen, waarvoor uit het repertoire kon worden geput. Doordat de vorst erin werd verheerlijkt, dienden ernstige stukken daarnaast direct de politieke functie van het feest. Ze waren voor de schepenen dan ook van grotere waarde dan het alleen vermakelijke toneel.

Het onderscheid tussen ernstig en komisch toneel werd vóór de jaren twintig van de zestiende eeuw niet zo strikt gemaakt. Deelnemers zullen wat genre en inhoud van het vertoonde betreft wellicht over een relatief grote vrijheid hebben beschikt. Toch bestond de verschillende appreciatie voor qua onderwerp strikter afgelijnde, meestal ernstige, en vrijere, doorgaans komische stukken wel al. In Gent, in 1458, tijdens de verzoeningsintrede van Filips de Goede, waren er bijvoorbeeld aparte prijzen in zilver met een verschillende waarde voor respectievelijk het beste spel ‘up ’t vorseide blyde incomen’ en het beste spel dat enkel ‘sin’ moest hebben.⁴⁶ In 1492, bij de viering van de Vrede van Sluis, reserveerde het stadsbestuur van Veurne 25 pond 8 schellingen aan zilveren siervoorwerpen voor de gezelschappen die het sierlijkst in de processie gingen en ‘voor die best spelen souden spelen van misterien, ende daer naer spelewijis betoghen de gonne den paise best accorderende waren’. Toen er 34 jaar later met de Vrede van Madrid nog eens een belangrijke politieke gebeurtenis in de stad met toneelspel werd

geëerd, verzocht de magistraat alleen om esbattementen en beloonde deze met kannen wijn.⁴⁷

Alleen de *charte* van Matthijs de Castelein voor de Oudenaardse viering van de Vrede van Crépy (1544) vertelt ons iets over de appreciatie voor de in de context van het vorstenfeest minder frequent beoefende genres van het lied en het gedicht. Met het voorlezen van een *dyalogue* en het zingen van een lied, die beide de vrede tussen Karel V en Frans I tot onderwerp dienden te hebben, konden toen dezelfde prijzen worden gewonnen als met het tonen van een esbattement – zes, vier of twee kannen wijn.⁴⁸ Het opvoeren van ernstig toneel gebeurde bij die gelegenheid niet in wedstrijdverband. Dat spelen van zinne echter meer gehonoreerd werden blijkt wel uit het feit dat dezelfde De Castelein eveneens ter gelegenheid van de Vrede van Crépy uit de stadskas rechtstreeks 3 pond ontving ‘voor de occupatie by hem ghedaen, als men processie generael drouch vor den pays; metgaders vor diversche rondeelen, refereynen, baladen, ende anderssins, uutghelesen in de processie vorseyt’.⁴⁹ Achttien jaar daarvoor, na de geboorte van Filips II (1527), had hij ook al eens 5 pond gekregen voor het schrijven van een zinnespel op de jonge prins.⁵⁰

De variatie aan uitgaven voor het feest als geheel lijkt vooral bepaald te zijn geweest door de betekenis van de gevierde gebeurtenis voor de eigen stad. Hoe belangrijker het gememoreerde feit, hoe uitgebreider de feestelijkheden en hoe royaler de prijzen voor de literaire omkadering. Onder druk van de Staten-Generaal sloot Maximiliaan van Oostenrijk in december 1482 met de Franse koning Lodewijk XI de Vrede van Atrecht. Deze maakte voorlopig een eind aan de oorlog tussen Bourgondië en Frankrijk. Door de alsmaar stijgende belastingen waarmee het werd gefinancierd, had het conflict een bijzonder zware last betekend voor de Vlaamse en Brabantse steden.⁵¹ Op het nieuws van deze vrede ‘daer men zo langhe ende meneghen tijt naer verlanct hadde’, werd volgens Nicolaes Despars dan ook ‘al Vlaenderen duere’ met ‘uytnemende groote blijtscepe ende ghenouchte [...] van vierene, batementene, zinghene, dansene ende andersins’ gereageerd.⁵² Ter wille van dat ‘batementene’ stelden de Gentse schepenen prijzen in geld en wijn ter beschikking met een totale waarde van 2 pond 18 schellingen.⁵³ In Brugge waren vijf zilveren prijzen te winnen die samen 7 pond 11 schellingen hadden gekost.⁵⁴ Ook de elf jaar later tussen Maximiliaan en Karel VIII, de opvolger van de in 1483 overleden Lodewijk XI, gesloten Vrede van Senlis (1493) werd in beide steden opgeluisterd met toneelspel. De voor Vlaanderen veel geringere betekenis van deze vrede, waarin onder andere de teruggave aan Bourgondië werd overeengekomen van Artois, Franche Comté en Charolais,⁵⁵ lijkt zich te hebben vertaald in de compensaties voor het toneelspel. In Gent was slechts half zoveel te verdienen als in 1482, terwijl de Brugse deelnemers zich tevreden dienden te stellen met maximaal vier kannen wijn in plaats van de gebruikelijke zilverbijzen.⁵⁶ Om dezelfde reden behoorden intredes of prinselijke geboortes in de eigen stad in de regel tot de meest royaal beloonde festiviteiten.

Moeilijker te verklaren is de algemene stijging van de prijzenwaarden tijdens de zestiende eeuw. Dit fenomeen manifesteert zich vooral bij de sterk door de centrale overheid gestimuleerde vieringen van vredesverdragen en van militaire overwinningen. In Brugge werden tussen 1525 en 1538 één militaire overwin-

ning en drie vredesverdragen opgeluisterd met een wedstrijd voor spelen van zinne. Bij iedere opeenvolgende competitie steeg de totale kost van de zilverprijzen: van 3 pond 9 schellingen na de slag van Pavia (1525), naar 4 pond 3 schellingen bij de Vrede van Madrid (1526), 5 pond 6 schellingen 4 penningen bij de Vrede van Kamerijk (1529) tot 6 pond 1 schelling bij de wapenstilstand van Nice (1538).⁵⁷ In Gent, waar het onderscheid tussen ernstig en komisch toneel blijkbaar niet zo strikt werd gemaakt, bedroeg de hoofdprijs voor het toneelspel tijdens de jaren 1500 zelden minder dan 1 pond, een bedrag dat tijdens de vijftiende eeuw slechts bij uitzondering voor dit doel werd gereserveerd. W. Hüsken suggereerde voor de Brugse situatie een verband met het aansteken van vreugdevuren. Aan deze vorm van stadsversiering was een niet onaanzienlijk brandgevaar verbonden. Daarom zouden de schepenen door middel van waardevollere prijzen het toneelspel ten koste van het vuren geprobeerd hebben te stimuleren.⁵⁸ Deze evolutie werd mogelijk versneld door het incident na de intrede van prins Karel in Brugge in 1515. Omdat de jonge vorst toen danig onder de indruk was geweest van zijn ontvangst, werd de intrede de eerstvolgende zondag bij daglicht nog eens overgedaan. Om de spektakelwaarde van hun eerste versiering wat op te drijven hadden de Aragonezen doorheen een toren die deel uitmaakte van hun tableau van onder tot boven een lijn buskruit gelegd. Deze moest tot ontploffing komen op het moment dat Karel en zijn gevolg zich op de Sint-Jansbrug bevonden. Vandaar zouden ze vanaf een veilige afstand een goed zicht hebben op het vuurwerk. Het buskruit ontvlamde echter te laat, toen de prins al gevaarlijk dicht bij de toren was. Door de vonken en de rook ontstond paniek in de menigte en verschillende toeschouwers werden door Karels paard onder de voet gelopen.

Een tweede mogelijke verklaring voor de stijgende prijzenwaarden tijdens de zestiende eeuw is de geringe populariteit van de tijdens het bewind van Karel V steeds frequentere vredesvieringen. In het vorige hoofdstuk (II.4) werd al aangevoerd dat vreugdevuren en toneelspel een grotere aantrekkingskracht moesten verlenen aan vredesfeesten, die oorspronkelijk slechts uit een religieuze dankprocessie bestonden. Misschien miste deze strategie in aanvang haar doel en probeerden stedelijke overheden door het verhogen van de prijzenwaarde alsnog het gewenste effect te bereiken.

3. Een delicate evenwichtsoefening

Het uitschrijven van prijzen voor toneelstukken, gedichten en liederen kon de algemene vrolijkheid tijdens vorstenfeesten verhogen, hun politieke functie versterken en de participatie van de bevolking stimuleren, maar het was wel een middel dat van de organisatoren een bijzondere omzichtigheid vereiste. Er moest namelijk op ieder moment rekening worden gehouden met gevoeligheden en eventuele reacties van zowel de uitvoerders, de vorsten als de toeschouwers. Zo is er eerst en vooral het in dit verband toch wel tweeslachtige karakter van het wedstrijdprincipe zelf. Competities dienden zo veel mogelijk groepen warm te maken om actief aan het feest deel te nemen en op die manier de stad in blijdschap om de heuglijke gebeurtenis te verenigen. Tegelijk moesten ze echter het

eergevoel van de deelnemers prikkelen. Deze waren er vooral op uit om te winnen en zich zo van de anderen te onderscheiden. Organisatoren probeerden deze tegenstrijdige effecten met elkaar te verzoenen door enerzijds een maximaal aantal groepen te belonen en anderzijds aan de wedstrijden een zo ernstig en objectief mogelijk karakter te geven. Iedereen kon zijn kans wagen in verschillende categorieën. Groepen die meedongen naar prijzen voor toneelstukken, gedichten of liederen probeerden vaak tegelijk iets te verdienen met bijvoorbeeld het aansteken van vreugdevuren. Binnen iedere categorie werd niet alleen de beste bijdrage beloond maar ook de tweede en de derde en soms zelfs de vierde en de vijfde. Vaak werden groepen alleen al omwille van hun aanwezigheid op presentwijn getrakteerd. Uiteindelijk zal iedereen wel iets hebben gekregen, al mocht niet de indruk ontstaan dat de wedstrijdcontext niet meer was dan een aantrekkelijke verpakking. Een sterk ontwikkeld eergevoel en het streven naar voorrang zorgden er namelijk voor dat deelnemers competities bijzonder ernstig namen. '[O]mme dat deen den anderen gheen belet doen en zoude', diende voor het begin van de wedstrijd een loting te worden georganiseerd. Deze bepaalde op objectieve wijze wie wanneer mocht optreden. Bij het Antwerpse landjuweel van 1561 werd speciaal een draaiend rad ontworpen dat in aanwezigheid van de stedelijke notabelen en van afgevaardigden van alle kamers de rangorde van spelen vastlegde.⁵⁹ Gezelschappen van buiten de stad werden van lotingen vaak vrijgesteld en mochten kiezen wanneer ze aan bod kwamen, wat een sterke stimulans voor hun komst zal hebben betekend. Hoeveel waarde groepen hechtten aan de voorrangskwestie blijkt uit een initiatief van de Gentse Fonteine in 1476. Deze klopte toen bij de landvorst Karel de Stoute zelf aan om via een hertogelijk privilege het recht te bekomen als oudste en voornaamste rederijderskamer van de stad niet meer aan lotingen te hoeven deel te nemen en bij lokale toneelwedstrijden steeds als eerste te mogen spelen.⁶⁰

Eenzelfde behoedzaamheid als die welke voorrangskonflikten moest voorkomen werd aan de dag gelegd bij het beoordelen van de teksten. We mogen ervan uitgaan dat hier net als bij rederijderswedstrijden een beëdigde jury werd samengesteld uit personen die in de stad aanzien en een reputatie van onpartijdigheid genoten.⁶¹ In zijn charte van 1544 verzoekt De Castelein gezelschappen om naast hun blazoen ook een kopie van hun teksten mee te brengen.⁶² Dit zal niet slechts de evaluatie hebben moeten vergemakkelijken, het gaf er ook een grotere ernst en objectiviteit aan. In Brugge in 1526, bij de viering van de Vrede van Madrid, dienden deelnemers na afloop van hun voorstelling een afschrift van hun liederen en zinnespelen aan de magistraat te overhandigen.⁶³ '[O]m elc hebbene dat hy verdient hadde' stuurde het stadsbestuur er soms ook iemand op uit om alle presentaties te bekijken en er ten behoeve van de jury een geschreven verslag van te maken. Deze werkwijze werd trouwens ook toegepast bij de beoordeling van het maken van vuren, het versieren van gevels en het oprichten van tableaux vivants.⁶⁴ Ondanks het vrolijke en verbroederende karakter dat literaire wedstrijden aan vorstenfeesten dienden te verlenen, hechtten gezelschappen er duidelijk het grootste belang aan dat ze kregen wat hen toekwam. Deelnemers waren tot veel bereid wanneer ze meenden dat hen tekort was gedaan. Zo diende een conflict uit 1494 tussen rederijders uit Rijsel en uit Ieper over wie nu het recht

had op de eerste prijs uitgereikt door de stad Wervik na een toneelwedstrijd ter gelegenheid van de vrede van Senlis uiteindelijk te worden beslecht voor de Raad van Vlaanderen.⁶⁵

Organisatoren dienden niet enkel toe te zien op een correcte en eerlijke organisatie van literaire competities, ook de inhoud van wat vertoond werd, moest van zo nabij mogelijk in de gaten worden gehouden. Wedstrijden waarbij groepen van stedelingen het ter gelegenheid van een aan de vorst toegewijd feest tegen elkaar opnamen met literaire teksten vormden een uitstekend medium om de Bourgondisch-Habsburgse machthebbers bij de brede bevolking te promoten. Ze waren echter een zwaard dat langs twee kanten sneed. Een auteur kon een toneelstuk, gedicht of lied namelijk even goed gebruiken om zijn ongenoegen te uiten over het landsheerlijke bestuur of over politieke, sociale of economische toestanden. Hoewel de Bourgondisch-Nederlandse literatuur die tot ons kwam slechts uiterst zelden, en dan nog op een verholen manier, kritiek laat horen, hoeft er niet aan te worden getwijfeld dat er tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw in Vlaanderen en Brabant ook teksten circuleerden die nadrukkelijk anti-Bourgondisch waren. In het vorige hoofdstuk (II.4) werd de passage uit de *Excellente cronike* al eens aangehaald waarin vermeld staat dat de Franse koning Lodewijk XI 'liedekens [liet] singhen ende spelkins spelen contrarie den Hertoghe Kaerle'.⁶⁶ In Antwerpen diende in 1514 een bevel te worden uitgevaardigd om '[l]iedekens, gedichten en diergelyke niet te maken, te spreken of te singen in schimpe, cleyngheyden of versmadenissen van eenige Koningen, Vorsten, Princen oft andere groote Heeren'.⁶⁷

Het kwam er voor de organisatoren uiteraard op aan om kritische of ronduit vijandige stemmen zo veel mogelijk uit de literaire competities te weren. Vandaar de regelmatig in aankondigingen weerkerende aanmaningen dat de vertoonde teksten 'goede ende eerlike' zouden zijn en geen 'sc(h)imp' en 'vilon(n)ie' bevatten.⁶⁸ Er werd ook geprobeerd een voorafgaande controle in te bouwen op wat zou worden vertoond. Tijdens het grote Veurnse toneelconcours naar aanleiding van de Vrede van Sluis (1492) kreeg een lokale geestelijke, Lodewijk Rogiers, de opdracht om toezicht te houden op de uitvoering van de spelen.⁶⁹ Verschillende steden maakten voor hun vorstenfeesten gebruik van een soort van regisseur om de wedstrijden 'te ordineren ende te bestieren'.⁷⁰ Naast de bekendmaking van de gebeurtenis en de hulp bij de jurering en de uitreiking van de beloningen beheldden deze taken ongetwijfeld eveneens een zekere supervisie op de voorbereiding. Ook de verplichting om op voorhand, bij de loting, een kopie in te leveren van de tekst waarmee men wenste deel te nemen, moet door dezelfde voorzichtigheid zijn ingegeven. Deze praktijk vergemakkelijkte ongetwijfeld de beoordeling, maar hij stelde de schepenen tegelijk in staat om zich er van te vergewissen dat de teneur van de spelen, gedichten en liederen in overeenkomst was met die van het feest. Het moet tijdens een dergelijke inspectie zijn geweest dat *dOnghelycke Munte*, een stuk van de Brugse rederijker Cornelis Everaert ter verheerlijking van de Damesvrede (1529) en de kroning te Bologna van Karel V tot keizer van het Heilige Roomse Rijk (1530), voor de opvoering werd verboden. Volgens de auteur was de reden hiervoor dat de waarheid niet werd verzwegen.⁷¹

De Brugse schepenen waren wellicht eerder van mening dat het gejammer van personages als Menichte van Volcke en Den Scaemelen Aerbeyder over de sterke schommelingen in de muntwaarde, de achteruitgang van de Brugse economie en de traagheid waarmee het landsheerlijke bestuur deze problemen aanpakte de lofzang op de keizer al te zeer overstemden.⁷²

Bovenop het altijd aanwezige gevaar dat deelnemers vorstenfeesten zouden aangrijpen om de Bourgondische en Habsburgse machthebbers over de hekel te halen, voegde zich vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw nog eens de extreme gevoeligheid van het landsheerlijke bestuur voor alles wat geloofskwesties betrof. Bekend is de ongelukkige afloop van het Gentse rederijkersfeest van 1539. Weliswaar verliep de wedstrijd zelf zonder problemen: alle teksten passeerden de jury en er zijn geen vermeldingen bekend van ongeregelde heden tijdens de uitvoeringen. Achteraf achtte een commissie van dominicanen de spelen van zinne ook geschikt voor publicatie.⁷³ Al snel na het verschijnen van het boek echter gingen invloedrijke stemmen op tegen de 'malvaises et abusives doctrines et séductions, de tout tendant à l'opinion luthériaine' van de teksten, waardoor de druk op de Index terecht kwam.⁷⁴

Een zekere gelijkenis met de nasleep van Gent 1539, zij het op kleinere schaal en zonder rechtstreeks verband met de verspreiding van het reformatorische gedachtegoed, vertoont een incident na de Brusselse esbattementwedstrijd die op 9 april 1559 werd gehouden ter verheerlijking van de Vrede van Le Câteau-Cambrésis. De rederijkers van de plaatselijke Corenbloemkamer vertoonden toen het *Esbatement van de bervoete bruers*. Hierin werd de arme kruier Hans Goetbloet ten tonele gevoerd. Hij rijdt een rijkelijk maal dat voor de minderbroeders was bestemd naar zijn eigen huis, waar hij het samen met zijn familie verorbert, omdat hij zogezegd dacht dat met de 'bervoete bruers' naar zijn acht behoeftige kinderen werd verwezen. De jury had duidelijk geen bezwaren tegen dit spel. Ze kende De Corenbloem zelfs de eerste prijs toe van drie hamelen en twaalf gelten wijn. De Brusselse franciscanen echter voelden zich persoonlijk aangevallen. Hun ongenoegen vond gehoor tot in de hoogste regionen van de Habsburgse macht in de Nederlanden. Zonder twijfel omwille van de religieuze teneur van de klacht liet de invloedrijke bisschop Granvelle de zaak uitgebreid door de Raad van Brabant onderzoeken.⁷⁵

De heisa rond de *Bervoete bruers* bleek uiteindelijk een storm in een glas water en de kamer die het spel had opgevoerd kwam er met een vermaning vanaf. Toch was een dergelijke reactie van de centrale autoriteiten net een van de dingen die door de controle van de teksten diende te worden vermeden. Tijdens vorstenfeesten probeerden stedelijke overheden immers niet alleen de verbondenheid van de bevolking met het vorstenhuis aan te wakkeren, ze gaven tegenover het landsheerlijke bestuur tegelijk blijk van hun eigen loyaliteit en rechtzinnigheid. Ondanks het weinig fraaie beeld van de bedelorden dat in het *Esbatement van de bervoete bruers* wordt opgehangen en de bekende gestrengheid van het landsheerlijke bestuur in religieuze zaken, die zich onder meer uitte in de her en der in Vlaanderen en Brabant opduikende verordeningen ter reglementering van de verspreiding van literaire teksten,⁷⁶ heeft de Brusselse jury het stuk toch laten passeren en kende ze het zelfs de eerste prijs toe. Dit wijst erop dat stadsbesturen

een relatieve soepelheid aan de dag legden in het bepalen van wat als ‘scimpe, cleenechede, diffamatie ofte vilonie’ ten aanzien van geestelijken diende te worden beschouwd. Daarnaast waren de Brusselse schepenen wellicht van mening dat de eventuele controle van bovenaf, vooral bij feesten waarbij het hof zelf niet aanwezig was, niet heel grondig gebeurde. Tenslotte was ook de kritiek op de Gentse wedstrijd van 1539 pas goed op gang gekomen door en na de publicatie van de spelen.⁷⁷

Wanneer een stuk wel werd verboden, zoals in het geval van Everaerts dOnghelycke Munte, dan lijkt dat niet in de eerste plaats te zijn gebeurd uit vrees voor de eventuele reactie van de centrale autoriteiten. Het moet vooral het effect op het stedelijke publiek zijn geweest dat organisatoren onrust inboezemde. In het geval van de klucht van de Corenbloem schatte de jury deze respons juist in. Uit de bewaarde verhoren van de Raad van Brabant blijkt dat de Brusselse toeschouwers de inventiviteit van Hans Goetbloet vooral grappig en onderhoudend hebben gevonden.⁷⁸ Anders hadden de zaken kunnen lopen bij een voorstelling van dOnghelycke Munte. Indien dit stuk bij de samengestroomde massa iets teweeg zou hebben gebracht, dan zal dat eerder een prikkel zijn geweest van haar onvrede over de economische toestand van Brugge en de aanhoudende oorlogen van Karel V dan van haar monarchale gevoelens. In de nauwelijks verholde sfeer van ontevredenheid over het landsheerlijke bestuur die door Everaerts tekst wordt geëvoeerd kon een dergelijke opvoering gemakkelijk gaan functioneren als de spreekwoordelijke lont in het kruitvat. Door de onvoorspelbare reactie van het publiek hield het ten gehore brengen van politiek geladen teksten in de publieke ruimte trouwens altijd een zeker risico in, ook wanneer het getoonde uitgesproken pro-Bourgondisch was. Zo lieten de Brugse wethouders in februari 1478 op de Markt een wagenspel tonen ‘in welc [...] beteekent was die groote dreeghinghe die ons ghedaen was vanden coninc van Vranckerijcke’. De voorstelling had als doel geld in te zamelen om de *Saudenieren*, de huursoldaten, van Maximiliaan te betalen. Blijkbaar schoot dit bij enkele toeschouwers in het verkeerde keelgat, want zij begonnen ‘grootte beroerte’ te maken. De acteurs werden bedreigd, een van hen werd gemolesteerd en de rest diende zich in allerijl uit de voeten te maken.⁷⁹

4. Rechtstreekse opdrachten

Het risico dat deelnemers literaire wedstrijden voor politiek geïnspireerde teksten zouden aangrijpen om kritiek of subversieve ideeën te uiten, de altijd moeilijk in te schatten respons van het stedelijke publiek en de argwanende blik van de centrale autoriteiten lijken de magistraat er soms toe te hebben gebracht om van het wedstrijdgebruik af te stappen en uitvoerders, en soms ook auteurs, rechtstreeks te vergoeden. Regelmatig vinden we in de rekeningen betalingen terug ter compensatie van ‘moeyte ende costen’ gedaan of gemaakt bij het schrijven en/of naar voren brengen van toneelstukken, gedichten en liederen of staan er schenkingen opgetekend van meestal gelijke hoeveelheden wijn of zilveren voorwerpen zonder dat er sprake is van een wedstrijd. Tijdens periodes van onrust en crisis achtten de schepenen de controlemechanismen wellicht niet effectief genoeg en de kans op onlusten te groot om een competitie op touw te zetten.

Zo is het bijvoorbeeld meer dan waarschijnlijk dat de afwezigheid van toneelcompetities tijdens vorstenfeesten in Gent tussen 1468 en 1478 iets te maken heeft met het catastrofale verloop van het eerste officiële bezoek aan de stad van Karel de Stoute in de hoedanigheid van graaf van Vlaanderen in 1467. Deze intrede viel samen met de belangrijke Sint-Lievensprocessie, waarbij de relieken van deze in Gent bijzonder populaire heilige naar het twintig kilometer verderop gelegen Houtem werden gedragen. De eigenlijke ceremoniële doortocht van Karel op zondag 28 juni verliep nog sereen, maar de dag erop begonnen terugkerende, vaak dronken pelgrims amok te maken. Het oproer breidde zich razendsnel uit en een op de Vrijdagmarkt samengestroomde massa eiste van de hertog dat de strafmaatregelen die door Filips de Goede na de Gentse Oorlog in het verdrag van Gavere (1453) waren opgelegd, ongedaan werden gemaakt.⁸⁰ Onder druk van de omstandigheden kwam Karel aan enkele van de eisen tegemoet. Achteraf diende een delegatie van de Gentse schepenen en van ambachtlieden echter tot tweemaal toe voor de hertog te verschijnen en om vergiffenis te smeken voor de ongeregelheden tijdens zijn intrede. In 1469 liet de Bourgondische vorst de notabelen anderhalf uur in de sneeuw wachten vooraleer ze tot het Brusselse paleis van de Coudenberg werden toegelaten. Een jaar eerder had hij het opstandige Luik volledig met de grond gelijk gemaakt. Uit angst dat hun stad hetzelfde lot zou ondergaan, onderwierpen de Gentenaars zich onvoorwaardelijk aan het hertogelijke gezag. Ze moesten toekijken hoe het privilege uit 1301 dat hen zelfbestuur garandeerde voor hun ogen werd verscheurd. In de maanden daarop werden ook de hertogelijke toegevingen uit 1467 een voor een tenietgedaan.

Als gevolg van de incidenten van 1467 was de relatie van de Gentse schepenen met zowel de hertog als met de stedelijke handwerkslieden uiterst gespannen. Dit kan verklaren waarom eerstgenoemde vorstenfeesten tijdens de daaropvolgende jaren niet hebben laten opluisteren met literaire wedstrijden. Allerhande stedelijke groeperingen konden deze al te gemakkelijk aangrijpen als een forum voor het ventileren van hun ongenoegen en de gemoederen van de toeschouwers waren snel opgehitst. Zowel bij de viering van de Vrede van Péronne (1468), een volgende intrede van Karel de Stoute (1472), de huldiging van Maria van Bourgondië (1477) als de feestelijkheden na de doop te Brugge van Filips de Schone (1478) werd toneelgespeeld.⁸¹ Dit gebeurde echter geen enkele keer in competitieverband, terwijl er in 1468 wel prijzen te winnen waren met het aansteken van vreugdevuren en in 1472 met het versieren van de straten. Pas in 1482, na de Vrede van Atrecht, werd voor het eerst sinds de geboorte van de Franse dauphin Joachim van Valois 23 jaar eerder een toneelcompetitie georganiseerd tijdens een Gents vorstenfeest.⁸² Ook in 1486, bij een intrede van Maximiliaan, werden de beste esbattementen beloond. In 1500 echter, tijdens de grootse feestelijkheden in aanwezigheid van het hof en van talrijke genodigden ter ere van de geboorte in de stad van de latere Karel V, oordeelde de stedelijke overheid het wellicht opnieuw veiliger de vier Gentse rederijderskamers rechtstreeks te vergoeden voor het tonen van spelen en tableaux vivants.⁸³

Directe opdrachten kwamen niet alleen bij noodsituaties voor. Ook in minder gespannen omstandigheden boden ze bepaalde voordelen. Zo lieten ze stede-

lijke overheden een grotere inspraak toe in de boodschappen die door liederen, gedichten en toneelstukken werden verspreid. De teksten konden op die manier worden gebruikt om de publieke opinie met betrekking tot de vorst gericht te gaan beïnvloeden. Ook buiten de vorstenfeesten werd literatuur trouwens regelmatig voor dit doel aangewend. Een Engelse kroniek vermeldt bijvoorbeeld de opvoering van een spel in Brugge in 1435 dat de stedelijke milities moest mobiliseren om in het kielzog van Filips de Goede Calais, een Engelse enclave op Franse bodem, te gaan innemen.⁸⁴ Tal van zogenaamde historieliederden, waarvan de auteurs en de manier van ontstaan en verspreiding slechts bij uitzondering bekend zijn, dienden eveneens duidelijk het landsheerlijke beleid bij de bevolking aanvaardbaar te maken, of dit nu de feitelijke machtsovername door Maximiliaan van Oostenrijk na de dood van Maria van Bourgondië (1482) betrof,⁸⁵ of de aanhoudende krijgsverrichtingen van Karel V.⁸⁶ Dat dergelijke pogingen om de publieke opinie door middel van literaire teksten te sturen overigens niet steeds het gewenste effect sorteerden, bleek al uit het hierboven aangehaalde incident met het wagenspel dat in 1478 op de Brugse Markt werd vertoond om geld in te zamelen voor het huurlingenleger van Maximiliaan.

Een overgeleverde vorstenfeesttekst die wellicht met vergelijkbare motieven als de voornoemde Brugse spelen van 1435 en 1478 werd geschreven, is het in het handschrift-Leemans opgenomen *Menych Sympel*. R. Stein maakte aan de hand van een aantal tekstpassages aannemelijk dat dit korte, anonieme toneelstukje bestemd was voor een intrede van Karel van Charolais te Brussel in 1466.⁸⁷ In het stuk wordt een soort stedelijke Elckerlijc opgevoerd, *Menych Sympel*, die zich voorneemt '[d]ie hooghey, de edelhey, de inneghey crachtich' van de jonge graaf '[t]overdynckene' (v. 30-32).⁸⁸ Hij wordt hierin bijgestaan door Outgedachte en Cronijcke. Zij tonen aan de hand van een stamboom hoe Karel via de hertogen van Brabant rechtstreeks afstamt van Karel de Grote (742-814). De conclusie is dat de graaf van Charolais meer dan welke andere vorst in de christelijke wereld kan beschouwd worden als de opvolger van zijn illustere voorganger en naamgenoot. Deze stelling wordt op het einde van het spel nog eens bevestigd door een engel die neerdaalt uit de hemel.

Dit op zich eenvoudige gegeven krijgt in de Brusselse politieke context van die tijd echter een heel specifieke betekenis. Karels vader, Filips de Goede, sukkelde op het moment van de opvoering namelijk al enige tijd ernstig met zijn gezondheid. Aangezien Filips pas de eerste Bourgondische hertog was die ook in Brabant de touwtjes in handen had, was zijn opvolging door zijn zoon in dat vorstendom allesbehalve vanzelfsprekend. Bovendien maakte een naaste verwant van Karel, Jan van Nevers (1415-1491), eveneens aanspraak op de Brabantse hertogstitel. Een meerderheid van de stadsbevolking blijkt deze Jan van Nevers boven Karel te hebben verkozen. Een van de redenen hiervoor was dat de graaf van Charolais al verschillende keren zijn ongenoegen had laten blijken over de uitgesproken voorkeur van zijn vader voor Brussel en voor de gunsten die hij de stad had betoond.⁸⁹ Karel zou later trouwens de voorkeur geven aan Mechelen boven Brussel en een groot deel van het Bourgondische administratieve en juridische apparaat naar die stad verhuizen.⁹⁰ Niettemin slaagde hij er uiteindelijk toch in om de nieuwe hertog van Brabant te worden, dankzij de onvoorwaar-

delijke steun van de Brusselse patriciërs. Deze domineerden het stadsbestuur en lieten naar alle waarschijnlijkheid het spel *Menych Sympel* schrijven en opvoeren om de stedelijke publieke opinie in het voordeel van Karel te laten omslaan en op die manier zijn machtsovername voor te bereiden.

Langere, ernstige teksten waren door hun didactische en opiniërende mogelijkheden uiteraard vaker het voorwerp van directe opdrachten. Zo is het niet toevallig dat het 'spel van zinne [...] / Sorterende op den Goddelicken paey's', dat in Oudenaarde na de Vrede van Crépy is opgevoerd, in tegenstelling tot de esbattementen, liederen en dialogen, geen deel uitmaakte van een competitie. De auteur van dit spel was mogelijk Matthijs de Castelein. Hij componeerde ook de *charte* waarin het wordt vermeld en stelde zijn pen en talent wel vaker ter beschikking van het Oudenaardse stadsbestuur. Naar aanleiding van dezelfde Vrede van Crépy ontving De Castelein trouwens 3 pond voor allerlei gedichten die tijdens de generale processie werden voorgelezen.⁹¹ In 1527, bij de geboorte van Filips II, was hem al eens de royale som van 5 pond uitgekeerd voor een zinnespel op de jonge prins.⁹²

Naast politieke redenen konden ten slotte ook praktisch-organisatorische motieven aan de basis liggen van een rechtstreekse opdracht. Een dergelijke manier van werken maakte de inrichting van een literair evenement voor de schepenen namelijk een stuk eenvoudiger en goedkoper. Er hoefde geen *charte* te worden besteld en boden rondgestuurd, geen jury te worden samengesteld of loting georganiseerd en de bekendmaking binnen de eigen stad kon beperkt blijven tot een eenvoudige aankondiging. Bovendien leverden de gezelschappen in dit geval vaak niet alleen de tekst en de uitvoering, maar zorgden ze ook voor de podia, decors en attributen.⁹³ Stedelijke overheden lijkten dan ook hun toevlucht te hebben gezocht tot de directe opdracht wanneer ze organisatorisch niet in staat waren om een wedstrijd op touw te zetten. In een kleinere stad als Aalst bijvoorbeeld was tot omstreeks het midden van de zestiende eeuw slechts een enkele rederijkerskamer actief.⁹⁴ Het waren dan ook steeds deze Catharinisten die bij vredesvieringen of zeldzame vorstelijke intredes vreugdevuren en toneelstukken verzorgden. Achteraf ontvingen de gezellen van de magistraat een beloning in wijn en/of een – steeds hogere – onkostenvergoeding.⁹⁵ Ook indien er op kleine schaal werd gevierd zullen de schepenen zich gemakkelijker hebben beperkt tot het rechtstreeks vergoeden van literaire bijdragen. Zo bepaalde een Brugs Hallegebod op 10 juni 1527 dat iedereen die de volgende dag tussen zeven en twaalf uur 's avonds voor het schepenhuis een esbattement opvoerde ter ere van de geboorte van prins Filips te Valladolid drie weken voordien, op 21 mei, hiervoor twee kannen wijn zou ontvangen.⁹⁶ Deze bescheiden compensatie, de afwezigheid van de traditionele vreugdevuren en de nadrukkelijke bepaling 'datmen zal moghen beghinnen ten zeven hueren ende niet der vooren ende zal moghen ghedueren totten xij hueren ende niet langhere' doen een bijzonder eenvoudige viering vermoeden. Twee jaar eerder, na de keizerlijke overwinning bij Pavia, werd eventuele deelnemers nog per Hallegebod meegedeeld dat, indien niet alle spelen op de eerste dag gespeeld raakten, men de twee daaropvolgende dagen gewoon verder zou gaan. Mogelijk weerspiegelden deze beperkte festiviteiten

een zekere teleurstelling om het feit dat de eerste zoon van Karel V buiten de Nederlanden ter wereld was gekomen. Misschien wilden de schepenen het na de uitgebreide en ongetwijfeld geldverslindende feesten ter ere van Pavia en van de Vrede van Madrid in 1525 en 1526 ook rustiger aan doen en de stadskas wat ademruimte gunnen. Doordat de spelen na zeven uur 's avonds werden opgevoerd, zal het onpopulaire werkverbod dat tijdens vorstenfeesten van kracht was zich bovendien hebben beperkt tot de duur van de generale processie die op de ochtend van diezelfde dag werd gelopen.⁹⁷

Financiële motieven lijken eveneens de belangrijkste beweegredenen te hebben gevormd achter de beslissing van de Gentse schepenen om vanaf 1532 helemaal geen toneelwedstrijden meer te organiseren ter gelegenheid van vorstenfeesten. In dat jaar ging het stadsbestuur namelijk in op het verzoek van De Fonteine, Sint-Barbara, Sint-Agneta en Marien Theeren om een vaste subsidie. De voorwaarde opdat ieder gezelschap voortaan jaarlijks 3 pond groten zou ontvangen was dat het bereid was twee wagenspelen op te voeren en verder

'in incomsten van princen ofte princessen doen vertoogh en zulcke figueren, ende spelen als daer toe dienen en behooren zullen, alleenlic mits by der selver stede alsdan dooghende ende betalende den cost van den uutstellene van den scilderien ten selven figueren ende spelen dienende ende behoudende metten uutstellene van dien.'⁹⁸

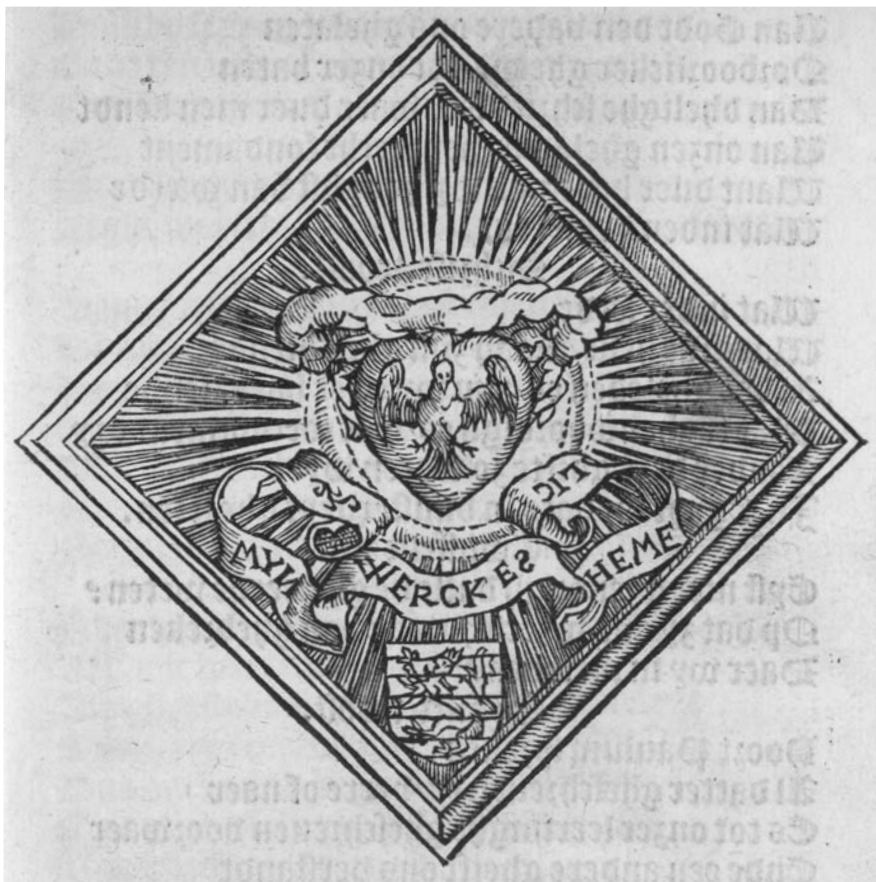
Verderop in het document wordt nog gespecificeerd dat de bepaling behalve op intredes ook betrekking had op 'paysen' en 'andere triumphen'.

Blijkbaar was de medewerking van de rederijders aan deze feesten in het verleden een bijzonder dure zaak gebleken, want het jaargeld moest een einde maken aan

'de groote ende zware costen die de zelve stede altyts heeft moeten dooghen als men van der voorseide supplianten te doene ghehad heeft, ten incomste van princen, princessen, in 't maken van paysen ende andere triumphen ghedaen binnen deser stede ende andersins.'⁹⁹

Overeenkomstig de in de schenkingsakte opgenomen bepaling kregen de vier kamers bij het eerstvolgende vorstenfeest, de viering van de geboorte van Karel V's jongste dochter Johanna (1535), alleen de kosten terugbetaald die ze hadden gemaakt voor de materiële uitrusting (het 'uutstellen' en 'accoustreren') van hun spelen en figuren.

Meer nog dan de literaire competities toont het systeem van de rechtstreekse opdrachten dat stadsbesturen in Vlaanderen en Brabant, zelfs die uit kleinere plaatsen, tijdens de vijftiende en zestiende eeuw een beroep konden doen op een goed georganiseerde literaire scène. Hecht samenwerkende groepen van auteurs en uitvoerders werden ingeschakeld in het propageren van het stedelijke en landsheerlijke beleid. Deze unieke situatie is voor het grootste deel te danken aan een literair fenomeen dat zich gelijktijdig en in nauw verband met de stedelijke vorstenfeesten in de Vlaamse en Brabantse steden ontwikkelde: de kamers van retorica.

Afbeelding 5: Het blazon van de Brugse rederijderskamer De Heilige Geest. Spelen van zine by den XIX. gheconfirmeyden Cameren van rhetorijcken. Binnen der stede van Ghendt comparerende, vertooght ... op de questye, welc den mensche stervende meesten troost es?. Gent: Joos Lambrecht, 1539, fol. C2. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, BHSL. RES. 1627.

IV De triomf van retorica

1. Spelers en gezellen

Door het vertonen van *figureren* en het spelen van toneelstukken tijdens ‘incomsten’, ‘paysen’ en ‘andere triumphen’ in 1532 als voorwaarde te verbinden aan het jaargeld voor De Fonteine, Sint-Barbara, Sint-Agnetta en Marien Theeren snoeiden de Gentse schepenen niet alleen in hun uitgaven voor vorstenfeesten. Ze creëerden tegelijk een feitelijk monopolie op de dramatische omkadering van deze vieringen voor één specifiek type gezelschap: de plaatselijke kamers van retorica. Zowel het systeem van de wedstrijden als dat van de losse directe opdrachten werd door de overeenkomst immers overbodig gemaakt. Het waren voortaan automatisch de vier kamers die bij vorstenfeesten zouden optreden. Eventuele andere groepen kwamen er binnen deze constructie niet meer aan te pas. Hoewel ze hun deelname in de praktijk onmogelijk maakte, lijkt de overeenkomst van 1532 echter niet specifiek tegen niet-rederijdersgezelschappen te zijn gericht. Een blik op de Gentse stadsrekeningen uit de decennia vóór 1532 leert ons namelijk dat het in de praktijk sowieso enkel nog de rederijders waren die deze gelegenheden met toneelspel opluisterden. Het stadsbestuur deed, wat de uitvoerders betreft, dus niet meer dan een bestaande situatie formaliseren.

De kamers mogen tegen 1532 in Gent dan over het alleenrecht hebben beschikt in de literaire omkadering van stedelijke feesten ter ere van de vorst, deze activiteit heeft in de Arteveldestad zeker niet altijd synoniem gestaan met optreden van de plaatselijke rederijders. Precies een eeuw eerder, in 1432, na de doop van Joos van Bourgondië, waren het niet nader te specificeren, nauw aan hun stad van herkomst gelieerde gezelschappen uit Mechelen, Oudenaarde en Dendermonde geweest die de jonge prins hadden bezongen. Toen Maria van Bourgondië in 1457 in Brussel het levenslicht zag, speelden ‘ghesellen’, en niet de op dat moment al bijna tien jaar officieel als rederijderskamer erkende De Fonteine, toneel.¹ De oudste duidelijk aantoonbare rederijdersactiviteit tijdens een Gents vorstenfeest dateert van 1458 en betreft de feestelijkheden naar aanleiding van de verzoeningsintrede in de stad van Filips de Goede. In de bijzonder gedetailleerde beschrijving hiervan in de *Kronyk van Vlaenderen* wordt de deelname vermeld van De Fonteine en van Sint-Barbara. Deze laatste was geen Gentse kamer in de strikte zin van het woord, want gevestigd in het pas in 1795 bij de stad ingelijfde Sint-Pieters, maar ze werd destijds wel als zodanig beschouwd.² De Fonteine en Sint-Barbara namen het in 1458 op tegen vier wijkgezelschappen: de Groene Briel, de ‘Vierweghscheede voer den Augustinen’, de Vrijdagmarkt en de Ketel-

poort, en tegen een niet gespecificeerd gezelschap uit Oudenaarde en een zekere Jan de Cuelenare.³ De Fonteïnisten behaalden de prijs 'van esbatementene'. De kostbaardere beloning 'van speelne', met andere woorden voor het ernstige toneel, ging echter naar het gezelschap van de Vrijdagmarkt.⁴

De deelnemerslijst van de wedstrijd van 1458 biedt wellicht een getrouwe afspiegeling van het Gentse stedelijke literaire gezelschapsleven op dat moment. Naast de twee jonge rederijderskamers waren daarin vooral, ook in religieuze feesten regelmatig gesignaleerde, wijkgezelschappen actief. Intrigerend is daarnaast de aanwezigheid van Jan de Cuelenare, die volgens de *Kronyk van Vlaenderen* een spel vertoonde met daarin een *tooch* met Alexander de Grote. W.J.A. Jonckbloet wees in zijn literatuurgeschiedenis uit 1889 op de deelname van een 'Jan de Cuelenaere met sinen gesellen' aan een toneelcompetitie in Brugge in 1440. Jammer genoeg gaf de literatuurhistoricus daarbij niet aan waar hij het gegeven vandaan had en om wat voor wedstrijd het precies ging.⁵ De beperkte tijdsspanne tussen beide vermeldingen lijkt er in ieder geval op te wijzen dat het om dezelfde figuur gaat. De manier waarop het gezelschap wordt aangeduid, suggereert een gelijkenis met Jan Bijns en zijn gezellen, die volgens de rekeningen van Mechelen deze stad vertegenwoordigden op de Gentse wedstrijd van 1432.

Opvallend in de kroniekbeschrijving van 1458 is dat er in verband met Jan de Cuelenare nergens sprake is van gezellen. Heeft deze zijn spel dan misschien alleen opgevoerd? In dat geval zouden we niet zozeer moeten denken aan een stedelijke amateur, maar aan een professionele speler.⁶ Er zijn uit dezelfde periode namelijk wel meer verwijzingen overgeleverd naar solo-optredens van beroepsacteurs, of van acteurs die hun kunnen vanuit een commercieel oogmerk toonden. Door het gebruik van maskers en het moduleren van de stem konden ze binnen eenzelfde stuk verschillende rollen op zich nemen.⁷ Zo huurde een zekere Jacob van der Straten tussen 1461 en 1473 een bovenzaal van de Gentse Lakenhal voor het geven van dramatische voorstellingen. Hij lijkt daarin meestal alleen te zijn opgetreden. Toch wijst een overgeleverde akte waarin verwezen wordt naar mannen- en vrouwenkleren die Van der Straten voor dit doel wel eens van een rijke kennis leende dat er – en hier dringt zich een verband op met de aanwezigheid van De Cuelenaere in Brugge in 1440 – soms ook meerdere acteurs in de voorstellingen te zien waren.⁸

Een argument dat op het eerste gezicht tegen de identificatie van De Cuelenare met professionele spelers pleit is wel dat deze laatste, of ze nu alleen optraden of in groep, hun kunnen doorgaans toonden in een afgesloten ruimte, waar entreegeld kon worden geheven. Dat moet bijvoorbeeld ook de reden zijn geweest waarom Van der Straten binnenin de Lakenhal en niet buiten op straat speelde. Deze omstandigheid leverde dergelijke acteurs de benaming 'kamerspelers' op. W. Hummelen, die een groot aantal vermeldingen van 'kamerspelers' samenbracht, vermoedde echter al dat ze bijvoorbeeld tijdens markten en kermissen ook wel eens voorstellingen in de open lucht zullen hebben gegeven.⁹ Deze veronderstelling wordt gestaafd door twee, niet door Hummelen vermelde posten uit de Gentse stadsrekeningen. Over het boekjaar 1482-1483 staat een uitgave van vier kannen wijn opgetekend aan 'den camerspeelders' als beloning voor de vierde prijs behaald bij een esbatementwedstrijd 'voor scepenen huus vander

kuere' ter gelegenheid van het Verdrag van Atrecht (1482).¹⁰ Hoogstwaarschijnlijk hetzelfde gezelschap, of in ieder geval een dat met dezelfde benaming werd aangeduid, was eveneens van de partij bij een toneelcompetitie na de beëindiging van verbouwingswerken aan het Gentse schepenhuis in 1484.¹¹

Al laat de voornoemde rekeningpost betreffende de viering van de vrede van Atrecht er weinig twijfel over bestaan dat er aan literaire wedstrijden bij stedelijke vorstenfeesten ook professionele spelers, of spelers met commerciële motieven, hebben deelgenomen, een succesverhaal was hun rol in deze gelegenheden in geen geval. De twee hierboven beschreven vermeldingen vormen de enige van dit type in de Gentse archivalia. Niet veel beter verging het de Gentse buurtgezelschappen, die in 1458 nog de meest prominente groep vormden. Wanneer tien jaar later, in 1468, het Verdrag van Péronne werd gevierd, zijn ze geheel uit de lijst van uitvoerders verdwenen. Ze zouden er in wat restte van de vijftiende en tijdens de zestiende eeuw ook niet meer in terugkeren. Wel blijken straten en wijken zich nog regelmatig te hebben ingelaten met het aansteken van vreugdevuren en het oprichten van tableaux vivants.¹² In de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw werd er tijdens Gentse vorstenfeesten vaak toneelgespeeld door aan de Gentse parochiekerken verbonden religieuze broederschappen, zoals 'den guldebroederen van sente Baerbelen tsente Jacops' in 1472 en 'die van sente barbelen sente jans' in 1486.¹³ Net als de buurtgezelschappen verdwijnen de namen van deze genootschappen echter al snel uit de rekeningen, die steeds meer gedomineerd worden door de kamers van retorica. De Fonteine en Sint-Barbara, in 1458 de enige twee Gentse rederijdersgezelschappen, zouden tijdens bijna ieder daaropvolgend vorstenfeest toneelstukken opvoeren. In 1472, naar aanleiding van een intrede van Karel de Stoute, is voor het eerst ook sprake van Sint-Agneta.¹⁴ Dit gezelschap was pas een jaar voordien door het stadsbestuur officieel als rederijderskamer erkend.¹⁵ In 1497 duikt in de rekeningen in verband met de literaire omkadering van een intrede van Filips de Schone voor het eerst de naam op van de vierde Gentse kamer, Marien Theeren.¹⁶ Na 1486 zijn in Gent tijdens vorstenfeesten geen literaire vertoningen van andere dan rederijdersgezelschappen meer bekend.

Omdat het bronnenmateriaal beperkter is en/of omdat er met minder grote regelmaat vorstenfeesten werden ingericht, kan voor andere Vlaamse en voor Brabantse steden met betrekking tot uitvoerders van liederen, gedichten, en vooral toneelstukken tijdens publieke feesten ter ere van de vorst niet zulk een gedetailleerd beeld worden geschetst als voor Gent. De beschikbare archivalia suggereren echter dat de situatie daar in grote lijnen overeenkwam met die in de Arteveldestad. Toch brengt een vergelijking eveneens een aantal opvallende nuances en regionaal bepaalde variaties aan het licht. Van professionele spelers zijn in dit verband buiten Gent bijvoorbeeld geen activiteiten bekend, wat niet betekent dat ze er niet zijn geweest. Zoals gezegd nam Jan de Cuelenare, wellicht een beroepsacteur en dezelfde die in 1458 in Gent een stuk vertoonde, in 1440 immers samen met gezellen deel aan een toneelwedstrijd in Brugge. Wel vinden we in de rekeningen, net zoals in Gent, verwijzingen naar allerlei types stedelijke gezelschappen. Opmerkelijk echter is dat de aard van deze groeperingen duide-

lijk verschilt van stad tot stad. Waar er in Gent eerst wijkgezelschappen en later ook religieuze broederschappen actief waren, vinden we in Brussel slechts schuttersverenigingen terug. In 1486, 1503, 1504 en 1505 toonde de Grote Gilde van de Kruisboog toneelstukken, net als de Gilde van de Handboog in 1504.¹⁷ Tijdens een intrede van Maximiliaan in 1486 blijken naast de Grote Gilde ook de Gilden van Sint-Joris en die van Sint-Antonius tableaux te hebben opgericht.¹⁸ In Oudenaarde zijn het jongerenverenigingen die tijdens vorstenfeesten regelmatig van zich laten horen, zoals de Jonge Gezellen van Retorijcken, de kinderen van Sint-Adriaan, die van Sint-Jan en De Bloeiende Jeugd.¹⁹ In de Veurnse archivalia ten slotte duiken vooral gezelschappen op die naar een straat of een plein zijn vernoemd.²⁰ Deze opvallende homogeniteit per stad wijst erop dat er zich ook vóór de doorbraak van het rederijkersfenomeen al een zekere specialisatie voerde van het letterkundige leven, waarbij specifieke types van verenigingen zich gingen profileren als uitvoerders van teksten in de publieke ruimte.

Jammer genoeg beschikken we voor Brugge, de meest prachtlievende stad van de Nederlanden, waar vooral tijdens geboortefeesten en vieringen van militaire overwinningen en van vredesverdragen intensief is gezongen, voorgedragen en toneel gespeeld, nauwelijks over gegevens van de uitvoerders. Dit ligt niet aan een tekort aan stedelijke archivalia, maar aan het feit dat de Brugse klerken wel het soort prijzen noteerden, evenals hun waarde en soms ook de ambachtslui en neringdoeners bij wie ze waren betrokken, maar niet de gewoonte hadden om daarbij ook de personen of groepen te vermelden die al dat moois in ontvangst mochten nemen. Uit de sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert en het lied van Eduard de Dene op de Vrede van Crépy leren we dat de beide Brugse rederijderskamers, De Drie Santinnen en De Heilige Geest, tijdens het tweede kwart van de zestiende eeuw regelmatig deelnamen aan literaire wedstrijden ter gelegenheid van vorstenfeesten.²¹ Op het eind van de toneelteksten van Everaert worden ze steeds samen vermeld, wat erop wijst dat ze zijn stukken ook gemeenschappelijk opvoerden. Hierbij rijst uiteraard de vraag welke gezelschappen er dan nog meedongen. Uit rekeningen van andere steden blijkt dat groepen soms voor dit doel naar Brugge trokken, zoals de Tieltenaars (wellicht de rederijderskamer Sint-Jan-Baptist) die er in 1526 na de Vrede van Madrid een eerste prijs wegkaapten.²² Dergelijke vermeldingen zijn er echter lang niet voor iedere gedocumenteerde wedstrijd. Bovendien gaf eenzelfde gebeurtenis soms aanleiding tot verschillende literaire competities.²³ Hoewel De Drie Santinnen en De Heilige Geest bij dezelfde gelegenheid wel eens meer dan één spel opvoerden,²⁴ kan het toch haast niet anders of er waren in dit verband ook andere Brugse gezelschappen actief. Naar alle waarschijnlijkheid waren dit de gilden en ambachten. Het waren namelijk deze professionele organisaties die bij stedelijke vorstenfeesten het gros van de tableaux vivants voor hun rekening namen.²⁵ Deze taak werd in andere steden vaak vervuld door groepen waarvan we weten dat ze daarnaast ook teksten naar voren brachten. Uit het feit dat het kleermakersambacht bij de doopfeesten voor Filips de Schone prijzen uitreikte voor de mooiste esbattementen en loftuizingen blijkt in ieder geval dat deze organisaties ook literaire presentaties naar waarde konden schatten.

2. Het succes van de rederijkers als uitvoerders

Indien de Brugse ambachten en neringen inderdaad literair actief zijn geweest tijdens vorstenfeesten, dan zal hun rol, net als die van de Gentse wijken en religieuze broederschappen, de Brusselse schuttersverenigingen, de Oudenaardse jongerengroepen en de Veurnse straten en pleinen, echter nauwelijks hebben opgewogen tegen die van de rederijkers. Het zijn namelijk deze gezelschappen die in alle steden, in een enigszins variërend, maar overal gestaag toenemend aantal gevallen staan genoteerd als ontvangers van zowel wedstrijdprizen als rechtstreekse vergoedingen voor het opvoeren van toneelstukken, het zingen van liederen en het voordragen van gedichten ter gelegenheid van een stedelijk feest ter ere van de vorst. Alle overgeleverde teksten waarvan we kunnen aannemen dat ze in een dergelijke context hebben gefunctioneerd, werden door rederijkers geschreven of vertonen, indien de auteur niet gekend is, duidelijke rederijkerstrekken.

Het grote succes van rederijkers binnen de publieke feestcultuur is op het eerste gezicht gemakkelijk te verklaren door de aard en interne organisatie van deze verenigingen. Anders dan bijvoorbeeld toneelminnende schuttersgilden of religieuze broederschappen hadden de rederijkerskamers van de productie en het ten gehore brengen van teksten hun hoofdbezigheid gemaakt en waren ze ook in functie daarvan georganiseerd. Daardoor moeten ze veel beter dan andere soorten gezelschappen in staat zijn geweest tegemoet te komen aan de specifieke eisen die door deze feesten aan auteurs en uitvoerders werden gesteld. Zo beschikte de kamer over een vaste dichter, wiens taken contractueel waren vastgelegd en die hiervoor een jaargeld ontving. Naast het schrijven van teksten hield deze *factor* of *facteur* zich ook bezig met het regisseren van de toneelstukken en leidde hij de wekelijkse dichtoefeningen in het lokaal.²⁶ Daarbij werden ook kamerbroeders getraind in zowel literaire compositie als in declamatie en acteerwerk. Dit goed georganiseerde, geoefende en vrijwel permanent beschikbare potentieel aan auteurs en uitvoerders verklaart hoe kamers in staat waren om in de meestal uiterst korte tijdspanne tussen een viering en de aankondiging daarvan soms meerdere teksten tegelijk geschreven en opgevoerd te krijgen.²⁷

Uit prosopografische analyses van het ledenbestand van rederijkerskamers is gebleken dat deze gezelschappen voor het grootste deel bevolkt werden door ambachtslieden. Tot deze groep behoorde bijvoorbeeld maar liefst 92% van de leden van het Gentse Marien Theeren waarvan het beroep kon worden achterhaald.²⁸ Vooral de kunstambachten, en dan vooral de schilders, waren bijzonder goed vertegenwoordigd.²⁹ De instelbrief van de Gentse Fonteine uit 1448 bepaalde trouwens nadrukkelijk dat wie tot de kamer wou toetreden, zich ofwel door geboorte of eigen verdienste een belangrijke maatschappelijke positie had moeten weten te verwerven, ofwel 'abel in eenighe const' moest zijn.³⁰ Het spreekt vanzelf dat de professionele vaardigheden van deze kunstenaars ook in de publieke optredens van de rederijkerskamers goed van pas kwamen, bijvoorbeeld bij het uitdenken en beschilderen van decors, vaandels en andere attributen. De talrijke gezellen die werkzaam waren in de textielindustrie konden goede diensten bewijzen in het maken van onder andere kostuums en gordijnen. Archivalia betreffende literaire wedstrijden zwijgen doorgaans over deze ma-

teriële vereisten van vooral het toneelspel. Het is slechts wanneer uitvoerders rechtstreeks voor verschillende taken werden vergoed dat we er enig zicht op krijgen. Zo leren we uit de Gentse stadsrekeningen over het boekjaar 1496-1497 dat de prins van De Fonteine en de dekens van Marien Theeren, Sint-Agneten en Sint-Barbara na een intrede van Filips de Schone de kosten die ze voor het tonen van becommentarieerde tableaux vivants hadden gemaakt aan onder andere schilderwerk ('scilderyen') en kostuums ('abillimenten') van het stadsbestuur kregen terugbetaald.³¹ In 1538, na de geboorte van Johanna, de jongste dochter van Karel V, werden de dekens van Marien Theeren, Sint-Agneten en Sint-Barbara op een gelijkaardige manier vergoed voor het inrichten en uitrusten ('uutstellen' en 'accoustreren') van spelen en figuren.³² In 1549 kregen de vier kamers samen 50 pond 'ter causen van ghelijcke somme daer vooren sy aenghenomen hebben te leveren t'haerlieder laste alle de accoutrements en chiragen van de personnagien, die ghestaen hebben up de vijf arken triumphale, metten balsanen [de wimpels] en vele andere toebehoorten'.³³ Voor de toneelstellages zorgde het organiserende stadsbestuur meestal zelf,³⁴ al deed het hiervoor in het geval van een directe opdracht ook wel eens een beroep op de uitvoerders. Zo ontvingen de Tieltsede rederijders na de viering van de Vrede van Atrecht 3 pond, omdat zij 'ter ghenouchten ende blijtscepe van den paeijs stallaigen maecten om up te vierne ende te spelene ende den abielgementen ten spelen te makene'.³⁵ Het waren zonder twijfel de aan de kamer verbonden timmerlieden en schrijnwerkers die deze taak op zich namen.

Hoe vanzelfsprekend het ook mag lijken dat de rederijderskamers hun succes als producenten van teksten tijdens publieke feesten te danken hadden aan hun efficiënte interne organisatie, toch is een dergelijke verklaring wat te kort door de bocht. Een blik op de ontwikkeling van het rederijdersfenomeen in Vlaanderen en Brabant leert ons namelijk dat de inrichting van de kamers evenzeer gevolg als oorzaak was van hun welslagen in publieke feesten. Wanneer we de vroegst overgeleverde statuten van een rederijderskamer bekijken, namelijk die van de Gentse Fonteine, waaraan het stadsbestuur in 1448 haar zegel hechtte, dan blijken de inrichting en activiteiten van het gezelschap nog helemaal niet zo sterk op deelname aan de stedelijke feestcultuur te zijn gericht. Van de voor de snelle en efficiënte werking van de kamer zo essentiële factor is bijvoorbeeld nog geen sprake. In principe waren alle leden als auteur gelijkwaardig. Had iemand een stuk geschreven, dan ging hij binnen de kamer op zoek naar acteurs voor de opvoering. Vond hij er niet genoeg, dan kon hij hiervoor ook bij andere gezelschappen aankloppen.³⁶ Noch de statuten van 1448, noch de Gentse stadsrekeningen laten er enige twijfel over bestaan dat De Fonteine al heel vroeg heeft deelgenomen aan de dramatische omkadering van publieke feesten. Ze nam het daarbij op tegen allerlei andere toneelminnende gezelschappen. Zo vertoonden de Fonteinisten in 1458 naast vier buurtgezelschappen en Jan de Cuelenare spelen bij de intrede van Filips de Goede. Het verschil tussen De Fonteine en deze andere groepen, wat haar met andere woorden wél en de andere niet tot 'gheselscip vander const van Rethoriquen' maakte,³⁷ was echter niet de toneelpraktijk, maar de intensieve en creatieve beoefening van de poëzie binnen de kamer en in het bijzonder in het kader van een driewekelijkse refreinwedstrijd tussen de leden.³⁸

De inspiratie voor het oprichten van een gezelschap van retorica hadden de in De Fontaine verenigde gezellen wellicht gevonden bij oudere, eveneens aan de poëzie toegewijde Franse genootschappen, zoals de Confrérie Notre-Dame du Puy uit Amiens en het Parijse Cour Amoureuse.³⁹ Nog dichterbij deze Franse voorbeelden, en dan vooral bij het Cour Amoureuse, lijkt de wellicht oudste rederijkerskamer uit de Nederlanden, het Brusselse Den Boeck, te hebben gestaan. De enige artistieke activiteit waarvan we met zekerheid kunnen stellen dat ze door Den Boeck in de eerste decennia na 1402 – volgens een vermelding in een zestiende-eeuwse kroniek het stichtingsjaar van het gezelschap – werd beoefend is de muziek. In een aantal posten uit de rekeningen van het Brabantse hof blijkt namelijk dat Den Boeck regelmatig haar ‘pijpers’ uitleende aan hertog Jan IV. Gezien de gelijkaardige samenstelling als het Cour Amoureuse en het feit dat Den Boeck slechts een jaar later werd gesticht, is het echter zeer waarschijnlijk dat ook het Brusselse gezelschap zich bezighield met de beoefening van poëzie in besloten kring. Mogelijk vormde het zelfs een soort van Brabants pendant van de Cour Amoureuse.⁴⁰

Wanneer we nu de archivalia en activiteiten van jongere rederijdersgezelschappen vergelijken met die van de vroege Fontaine en Den Boeck, dan blijkt de poëziecompositie en -voordracht ook daar een essentiële rol te hebben gespeeld. Het grote verschil zit echter in de veel intensievere beoefening van het toneel, in het bijzonder tijdens stedelijke feesten. Dit wordt trouwens weerspiegeld in een preciezer beschrijving en reglementering van deze activiteit in latere statuten. Een van de sterkste impulsen voor deze evolutie van wat D. Coigneau ‘kamers oude stijl’ naar ‘kamers nieuwe stijl’ noemde, was de zich, niet in het minst door het toenemende aantal vieringen ter ere van de vorst, sterk ontwikkelende stedelijke feestcultuur.⁴¹ De populariteit van het toneel bij de bevolking, gecombineerd met een groeiend besef bij zowel stedelijke als landsheerlijke overheden van de mogelijkheden van dit genre als middel ter beïnvloeding van de publieke opinie, moet een ruimte hebben gecreëerd waarbinnen goed georganiseerde, exclusief aan de creatieve beoefening van de letterkunde toegewijde gezelschappen zoals de kamers van retorica zich snel konden ontwikkelen. Stedelijke overheden gingen deze evolutie actief stimuleren door literaire gezelschappen omwille van hun dramatische bijdrage aan publieke feesten de officiële status van rederijkerskamer te verlenen. Veelzeggend in dit verband is de oorkonde van 11 augustus 1477 waarmee de Gentse magistraat inging op het verzoek van de deken en de proviseerders van Sint-Agnetta om de statuten van hun kamer te erkennen. Het waren, zo werd in het document aangevoerd, niet alleen de devotie en affectie van het gezelschap voor de heilige maagd Agnetta die de schepenen tot hun beslissing hadden gebracht, maar ook ‘den ghewilleghen dienst die de voorseide vanden gulde/ doen ter eere van dezer stede in esbatementen ende andersins/ als zij dies versocht zijn’.⁴² Gezelschappen hechtten veel belang aan een officiële bekrachtiging, omdat hun statuten er een grotere validiteit door kregen. De erkenning verleende een stevige juridische basis aan de bepalingen die in de statuten waren vastgelegd en die het goede functioneren en het voortbestaan van de vereniging moesten garanderen.⁴³ Bepaalde steden gingen nog een stap verder en bezorgden hun rederijdersgezelschappen naast rechtelijke ook een structurele

financiële steun.⁴⁴ De Catharinisten uit Aalst kregen vanaf 1481 een periodieke vergoeding van 18 pond als bijdrage voor het onderhouden van hun altaar en voor 'thuereu costen waert van vele scoone spelen van geestelike moralizatie die zij binnen desen jaere te diversschen stonden ghespeelt hebben';⁴⁵ De Violieren en De Goudbloem uit Antwerpen ontvingen met ingang van 1490 jaarlijks elk 12 Rijngulden 'om genuchte te hanteren van den Retorique'.⁴⁶ Dat de specifieke bijdrage van de rederijkers aan vorstenfeesten sterk doorwoog in het toekennen van deze toelagen blijkt duidelijk uit de eerder aangehaalde verantwoording van het jaargeld van 4 pond dat in 1532 aan elk van de vier Gentse gezelschappen werd toegestaan. Deze laatste verbonden zich er toen toe voortaan 'in incomsten van princen ofte princessen [te] doen vertooghen zulcke figueren, ende spelen als daer toe dienen en behooren zullen', daarnaast ook 'paysen' en 'andere triumphen' te verzorgen en voor dit alles alleen nog hun materiële kosten aan het stadsbestuur aan te rekenen.⁴⁷

De betekenis van de juridische en in sommige gevallen ook financiële erkenning die kamers 'nieuwe stijl' van stadswege genoten voor de ontwikkeling van het rederijkersfenomeen in Vlaanderen en Brabant kan moeilijk worden overschat. Wellicht zette deze steun literatuurminnende amateurs ertoe aan om zich in een dergelijke kamer te verenigen. Dit lijkt tenminste het geval te zijn geweest bij het ontstaan van het Gentse Sint-Barbara en van de Brusselse Lelie. Beide duiken namelijk voor het eerst in de archieven op omwille van hun bijdrage aan een stedelijk vorstenfeest, respectievelijk de intredes van Filips de Goede in Gent in 1458 en van Maximiliaan van Oostenrijk in Brussel in 1486.⁴⁸ Mogelijk betreft het hier dus gezelschappen die als toneelgroep zijn opgericht en zich, in tegenstelling tot de vroegste kamers, pas in tweede instantie op de poëzie richtten. Daarnaast begonnen bestaande groepen zich steeds duidelijker binnen de publieke feestcultuur te profileren. Dit konden rederijkerskamers 'oude stijl' zijn, zoals het Brusselse Den Boeck, dat ter gelegenheid van een toneelwedstrijd na een intrede van Maximiliaan van Oostenrijk in 1486 en ook nog regelmatig daarna in de rekeningen verschijnt als de 'Tyteloetze'.⁴⁹ Zoals blijkt uit deze vermeldingen was het gezelschap zich eveneens met dramatische opvoeringen bij stedelijke feesten gaan bezighouden. Het had daarbij, naar analogie met de jongere Brusselse rederijkerskamers De Violette, De Corenbloem en De Lelie, een bloemennaam aangenomen.⁵⁰ Couranter echter dan nieuw opgerichte kamers of kamers 'oude stijl' die zich als 'nieuwe stijl' gingen profileren, waren verenigingen van diverse pluimage die al langer toneelspeelden en een erkenning als rederijkerskamer gingen nastreven door zich tijdens publieke feesten met dramatische opvoeringen te doen opmerken. Een goed gedocumenteerd voorbeeld hiervan biedt de ontstaansgeschiedenis van de Gentse kamer Marien Theeren, die een kapel onderhield in de Sint-Jacobskerk. Meer dan tien jaar eerder al, in 1465-1466, verzorgde een aan hetzelfde godshuis verbonden religieuze broederschap, het 'gheselschap van sente Jacobs prochie', dramatische opvoeringen'.⁵¹ In 1472, naar aanleiding van een toneelwedstrijd na een intrede van Karel de Stoute, werd een beloning uitgereikt aan 'den guldebrederen van sente Baerbelen tsente Jacops';⁵² in 1477, bij een intrede van Maria van Bourgondië, deden er opnieuw 'ghesellen van sent Jacobs prochie' mee, net als in juni 1478, bij de viering van

de doop van Filips de Schone.⁵³ De patroonheilige van deze laatste spelers was wel niet de heilige Barbara maar Onze-Lieve-Vrouw. Het feit echter dat er in de rekeningen nooit tegelijk twee gezelschappen voorkomen waarvan het ene de heilige Barbara en het andere Maria als patrones heeft, doet vermoeden dat het hier om dezelfde groep gaat. Deze verandering van patroonheilige had dan wellicht alles te maken met de ambitie van deze in oorsprong religieuze broederschap om door de magistraat als rederijderskamer te worden erkend. Gent beschikte op dat moment namelijk al over een kamer die Sint-Barbara vereerde en deze heilige ook als naam voerde. In augustus 1478, twee maanden na hun optreden bij de doop van Filips de Schone, werd de gezellen uit de Sint-Jacobskerk effectief het begeerde statuut toegekend. Uit de betreffende oorkonde blijkt dat een van de essentiële voorwaarden die de magistraat daartoe had gesteld was dat

'zo dat deser stede eenighe feeste toequame/ ende dat wij of onse naercommeren in wette begheerden datmen ghenouchte voortstelde ende maecte het ware van spele te spelene figuren te tooghene of andersins So zoude de voorseide dekin met ziinen proviserers ghehouden zijn/ de zelve begheerte te vulcommene naer al hueren vermoghene.'⁵⁴

Uit de manier waarop sommige rederijderskamers in de bronnen staan aangeduid kan worden afgeleid dat deze een vergelijkbare ontstaansgeschiedenis moeten hebben gekend als het Gentse Marien Theeren. Zo worden De Kersauwe en Pax Vobis, de twee kamers uit Oudenaarde, waar naast de rederijders vooral jongerenverenigingen toneelspeelden bij publieke feesten, in de stadsrekeningen van 1482 'scole' genoemd.⁵⁵ In 1508, na de liga van Kamerijk, stelt het Oudenaardse stadsbestuur 44 kannen wijn ter beschikking als beloning voor de dialogen en esbattementen die naar voren zijn gebracht door 'den scolen ende andere gheselscepen van rhetorijcke'.⁵⁶ De Veurnse archivalia refereren regelmatig aan de rederijders van Arm in de beurs als de 'Markt'.⁵⁷ Mogelijk betreft het hier verwijzingen naar de verenigingen waar de kamers in kwestie uit voortkwamen.

Een rederijderskamer hoefde echter niet noodzakelijk in de plaats te komen van een ouder gezelschap. Soms werden de activiteiten gewoon gesplitst. Dit suggereren de nauwe banden die de Brusselse kamer De Corenbloem onderhield met de in dezelfde stad gevestigde Sint-Sebastiaansgilde. Beide verenigingen hadden een identieke patroonheilige en wie tot de rederijderskamer wou toetreden, diende eerst lid te worden van de schuttersgilde. De rederijders van De Corenbloem vergezelden de schutters van Sint-Sebastiaan ook naar schietspelen, waar ze deelnamen aan de toneelwedstrijden die in de marge van schutterswedstrijden werden georganiseerd.⁵⁸ Een en ander doet vermoeden dat aan de Sint-Sebastiaansgilde verbonden acteurs de rederijderskamer hebben opgericht, maar dat de verplichtingen van henzelf en van hun opvolgers ten opzichte van het moedergezelschap zijn blijven gelden.⁵⁹

Rederijderskamers namen hun rol in stedelijke feesten bijzonder ernstig. In de statuten van de meeste gezelschappen staan de verplichtingen van de leden in

dit verband en de boetes bij het niet naleven ervan precies opgetekend. Gezellen van de Tielse kamer Sint-Jan-Baptist die op de repetities voor een bijdrage aan een publieke viering niet kwamen opdagen, moesten bijvoorbeeld 2 schellingen betalen, wegblijven op de dag van de uitvoering kostte maar liefst 10 schellingen, een rol weigeren 2 schellingen en een rol aanvaarden, maar achteraf op zijn beslissing terugkomen 6 schellingen.⁶⁰ Hun dienstwerk aan de stedelijke feestcultuur legde de kamers van retorica dan ook geen windeieren. Ze zagen hun genootschappen niet alleen officieel en soms ook financieel erkend, maar genoten daarnaast vaak bijkomende eerbewijzen vanwege de stedelijke overheid. Opdat ze hun activiteiten naarstig zouden verder zetten, 'ende wel bijzonderlick in tvereeren de processien vanden Heleghen Sacramente, tvieren van eerlycke paeysen ende de blyde incompsten of alle andre solempniteyten, daer de eere van stede inne gheleghen es' kregen de gezellen van Sint-Jan-Baptist uit Tiel ter gelegenheid van de hernieuwing van hun statuten in 1518 de toestemming een eigen uniform te dragen met het devies van de kamer.⁶¹ De Leuvense Roose liep samen met twee schuttersgilden en de traditionele geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders mee in de stoet die Karel V bij zijn blijde inkomst aan de poorten van de stad ging verwelkomen.⁶² De Fonteine uit Gent slaagde er in 1476 zelfs in om van Karel de Stoute de toestemming te verkrijgen om de hertogelijke kleuren te dragen. Al wordt dit hoge eerbetoon in het betreffende privilege vooral onderbouwd met verwijzingen naar het moreel en religieus hoogstaande gedrag van het gezelschap, toch vermeldt het document ook de uitgesproken voorkeur van de voorgangers van de hertog 'et aultres barons seigneurs et notables' voor De Fonteine als uitvoerders van 'misteres histoires et personnaiges'.⁶³ De meest waarschijnlijke omgeving waar die hoge heren kennis hebben kunnen nemen van de kunsten van De Fonteine waren de vorstenfeesten die door dit gezelschap met toneelspel waren opgeluisterd, zoals de viering van de Vrede van Péronne in 1468 en de intrede van Karel de Stoute uit 1472. De medewerking van de Leuvense kamers aan de intrede in hun stad van Filips II in 1549 was voor Calvete de Estrella (ca. 1500/1510-1593) aanleiding om in zijn verslag van de intredetournee van de opvolger van Karel V een korte paragraaf aan het rederijkersfenomeen te wijden. De Spaanse hoveling en humanist was duidelijk getroffen door de grote achting die de rederijkers genoten in de steden waar ze waren gevestigd en door de vrijheden en privileges waarover ze beschikten. Volgens De Estrella waren deze veel uitgebreider dan die van om het even welke andere broederschap.⁶⁴

Minstens even belangrijk als de erkenning en het prestige was het forum voor de brede verspreiding van hun kunst dat de rederijkers door de stedelijke feesten werd geboden. Hun talrijke landjuwelen, haagspelen en andere openbare feesten getuigen al van het streven van de gezellen om zo veel mogelijk mensen van hun kunnen te laten genieten. 'Den aert, daer elcx aert toe es gheneghen, / doet gheerne allomme hueren aert blycken', legde Cornelis Everaert de rederijkerproloogspreker van zijn *Van Groot Labuer ende Sober Wasdom* op de Damesvrede en op de keizerskroning van Karel V in de mond.⁶⁵ In nogal wat toneelteksten beklagen de rederijkers zich over de beperkte belangstelling voor hun letterkundige arbeid.⁶⁶ Rekening houdende met het aantoonbare succes onder brede lagen van

de bevolking van wedstrijden als die in Gent in 1539 en in Antwerpen in 1561 en met het beroep dat stedelijke overheden voor publieke feesten graag op de gezellen van retorica deden, zal dit wel zijn meegevallen. Wat er ook van zij, hun voorname positie in vorstenfeesten was voor de rederijkers een ideale aanleiding om een groot publiek regelmatig met hun kunnen te verblijden. Ze lijken deze vieringen dan ook zo veel mogelijk naar hun eigen feesten te hebben gemodelleerd. Zoals uit het volgende hoofdstuk meer in detail zal blijken, introduceerden ze daarbij waar mogelijk typische rederijkersgenres zoals het spel van zinne en de factie en gebruiken zoals de gezongen intrede.⁶⁷

De overlevingskansen van andere soorten amateurgezelschappen dan de kamers als uitvoerders van toneel, gedichten en liederen tijdens vorstenfeesten werd in hoofdzaak bepaald door de situatie van het rederijkerswezen in de stad waar deze waren gevestigd. In Gent, waar al sinds het laatste kwart van de vijftiende eeuw vier erkende kamers tijdens publieke feesten het mooie weer maakten, bleef er voor andere groepen gewoonweg geen plaats meer over. Tijdens wedstrijden zullen ze nauwelijks hebben kunnen concurreren met de beter georganiseerde kamers, die bovendien in hun activiteiten door de stedelijke overheden werden gesteund. Rederijkersgenootschappen lieten ook al vroeg exclusiviteitsrechten gelden op het literaire talent dat ze in huis hadden. De instelbrief van De Fonteine uit 1448 bepaalde weliswaar dat leden bij een toneelwedstrijd mochten meespelen met de buurt- en wijkgezelschappen waartoe ze eventueel behoorden,⁶⁸ maar van auteurs werd verwacht dat ze voor de uitvoering van een stuk dat ze voor een dergelijke gelegenheid hadden geschreven in de eerste plaats een beroep deden op de eigen kamer. Alleen wanneer de kamerbroeders de rollen weigerden, mochten buitenstaanders worden aangesproken.⁶⁹

Door het overwicht van de rederijkersgenootschappen lieten groepen die het statuut van kamer niet konden of wilden nastreven, hun dramatische activiteiten gaandeweg voor wat ze waren. Zo blijken de Gentse straten en wijken hun bijdrage aan vorstenfeesten al snel te hebben beperkt tot het aansteken van vreugdevuren en het oprichten van tableaux vivants.⁷⁰ Waar een aan de Sint-Jacobskerk verbonden broederschap zich steeds meer als rederijkerskamer ging profileren en dat uiteindelijk onder de benaming Marien Theeren ook officieel werd, deed 'het gheselscepe van der helegheer maeght ende martelesse Sente Baerbelen, Sente Appolonien, Sente Elizabeth van Dueringhen', dat een kapel onderhield in de Sint-Janskerk (de huidige Sint-Baafskathedraal) net het tegenovergestelde. In de statuten staat deze broederschap, die in augustus 1478 officieel werd erkend, niet letterlijk aangeduid als een rederijkerskamer, maar vier van de twaalf provi-seerders moesten wel 'van der Rethorique' zijn. In 1486 werden ze in de stadsrekeningen vanwege hun bijdrage aan een toneelwedstrijd na een intrede van Maximiliaan vermeld als 'die van sente barbelen sente jans'. Daarna komen ze in dit verband echter niet meer voor. Wel blijkt het genootschap als zuiver religieuze broederschap te hebben voortbestaan.⁷¹

Bovenaande verklaring voor het verdwijnen van niet-rederijkersgezelschappen in Gent lijkt op het eerste gezicht te worden tegengesproken door de Brusselse archivalia. Ook in de Zennestad waren immers vier rederijkerskamers

actief, maar dat belette de Grote Gilde van de Kruisboog niet om tot in de zestiende eeuw met succes stukken te blijven opvoeren tijdens vorstenfeesten.⁷² De situatie in Brussel is echter uitzonderlijk vanwege de bijzondere positie die de grootste schuttersvereniging van de stad had weten te verwerven in de jaarlijkse Mariaprocessie. De relatie tussen de Grote Gilde en de Ommegang vindt haar oorsprong in 1348. In dat jaar zou een Mariabeeldje op miraculeuze wijze zijn overgebracht van Antwerpen naar Brussel. Volgens de legende vond het kleinood een onderkomen in de kapel van de plaatselijke kruisbooggilde aan de Zavel. Samen met de geestelijkheid van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Zavel, die de kapel ondertussen had vervangen, stond de Gilde in voor de organisatie van een eenvoudige processie, waarvan de voornoemde geestelijken en schutters aanvankelijk wellicht de enige deelnemers uitmaakten. Tijdens de vijftiende eeuw won het evenement echter zo aan populariteit dat de Brusselse schepenen, die hierin een uitstekend promotiemiddel voor zichzelf en hun stad moeten hebben gezien, zich met de organisatie gingen bemoeien en deze financieel begonnen te ondersteunen. Uit een stedelijke verordening van 1448 blijkt dat er werd gestreefd naar een vlotter verloop van de optocht, dat kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders werden gestimuleerd om het evenement bij te wonen en dat er een aanvang werd gemaakt met het gebruik om jaarlijks na afloop van de processie een toneelstuk op te voeren uit een reeks van zeven op de evenzoveel vreugdevolle momenten uit het leven van Maria.⁷³ De opvoering van deze *Bliscappen* werd toevertrouwd aan de Grote Gilde, die tijdens schuttersfeesten wellicht al de nodige ervaring met toneelspel had opgedaan. De kruisboogschutters behielden meer dan honderd jaar lang het alleenrecht hierop. Pas vanaf 1559 speelden ook leden van de rederijkerskamer De Corenbloem mee.⁷⁴ Het *Bliscappen*-privilege en de luister van de Ommegang – het hoogtepunt van het Brusselse stedelijke feestjaar – hebben de Grote Gilde stevig gevestigd als toneelgezelschap binnen de publieke feestcultuur van de stad en zorgden ervoor dat ze naast de rederijkerskamers kon standhouden. Het moet als het ware als vanzelfsprekend zijn beschouwd dat ze ook tijdens vieringen voor de vorsten zou meedoen, te meer omdat ook de Ommegang en de *Bliscappen* al een duidelijke rol speelden in de symbolische communicatie tussen de stad en het hertogelijk-landsheerlijke bestuur. Zo beeldden de ambachtsgilden ter gelegenheid van de grote jaarlijkse Mariaprocessie steeds een levende stamboom uit van de Brabantse hertogen⁷⁵ en begint het overgeleverde afschrift van de eerste *Bliscap* met een gebed aan de Moeder Gods ter bescherming van Filips de Goede, de jonge prins Karel, hun echtgenotes, al hun vrienden, hun hertogdom Brabant en Brussel in het bijzonder.⁷⁶ Wellicht profiteerden ook andere schuttersgroepen van het door de Grote Gilde geschapen precedent, zoals de Gilde van de handboog, die in 1504 een proloog en een esbattement opvoerde tijdens een intrede van Johanna van Castilië.

In steden die slechts een beperkt aantal rederijkersgenootschappen herbergden, konden ook andere amateurverenigingen aan literaire vertoningen bij stedelijke feesten blijven participeren en op die manier een zekere diversiteit in de uitvoeringen garanderen. De Oudenaardse schepenen zagen er strikt op toe dat het aantal kamers in de stad beperkt bleef tot twee.⁷⁷ Dit verklaart waarom de

jongelingen van De Bloeiende Jeugd bij de vieringen van de geboorte van Filips II in 1527 nog een spel van zinne konden opvoeren⁷⁸ en in de *charte* voor de Vrede van Crépy in één adem met De Kersauwe en Pax Vobis als potentiële deelnemers worden vermeld.⁷⁹ Hetzelfde document nodigt trouwens ook straten en wijken uit om hun kans te wagen. Ook in Veurne waren slechts twee kamers gevestigd, Arm in de beurs en Van zinnen jong. Deze namen het in 1526 nog steeds op tegen de wijkgezelschappen De Weststraat, De Zuidstraat en De Ooststraat.⁸⁰

Was het eventuele verdwijnen van amateurgezelschappen een min of meer 'natuurlijk' gevolg van de opkomst van de efficiënter georganiseerde rederijkerskamers, dan laat de neergang van de rol van beroepsacteurs en kamerspelers in vorstenfeesten zich niet op zulk een logische manier verklaren. Het ligt voor de hand dat spelers om den brode zouden zijn aangetrokken door de prijzen die met stedelijke toneelwedstrijden te winnen waren. In tegenstelling tot wijkgezelschappen, religieuze broederschappen en jongelingenverenigingen moeten ze zowel literair als organisatorisch in staat zijn geweest om het tegen de rederijkers op te nemen. Veel moeite kan het hen niet hebben gekost om bij dergelijke gelegenheden met een spel op de proppen te komen. Bovendien blijken ze bij het stedelijke publiek behoorlijk populair te zijn geweest,⁸¹ wat de participatie van de bevolking aan de feesten beslist zou hebben bevorderd. Dat we beroepsacteurs en kamerspelers vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw desondanks niet meer tegenkomen, wordt begrijpelijk als we rekening houden met de afkeer van de rederijkers van deze individuen die speelden om louter geldgewin. 'Mijn leden beven, therte es ontsteldt, / Als ic Rhetoricam sie vercoopen om gheldt' jammerde Anna Bijns met betrekking tot de sprooksprekers, die volgens haar '[d]ie conste onteeren, niet weerd't datse leven'.⁸² Ook uit rederijkerswedstrijden werden professionelen trouwens actief geweerd. De *caerte* van het in 1496 door de Antwerpse Violieren ingerichte landjuweel sloot alle 'camer spelders [...] die op cameran gespelt hebben ofte noch doen', evenals 'spraeck sprekers rolleschrijvers ende diergelijcken' van deelname uit. De reden die hiervoor wordt opgegeven laat iets doorschemeren van andere motieven die de rederijkers ten opzichte van deze spelers ongunstig kunnen hebben gestemd. De uitsluiting gebeurde, zo voert de auteur van de Antwerpse uitnodigingskaart in wellicht bewust vaag gehouden bewoordingen aan, niet uit minachting voor voornoemden, 'maer om te laetene allen hertten ende goetwilligen den wegh te badt ende genueghelijcxste besoigneren'.⁸³ De komst en het plezier in de deelname van andere geïnteresseerden mocht met andere woorden niet in het gedrang worden gebracht.⁸⁴ Vreesden de rederijkers misschien ook de grotere competentie van de professionele acteurs en hun populariteit bij het publiek?

3. De organisatorische bijdrage

Indien de rederijkers er inderdaad voor hebben gezorgd dat beroepsacteurs en kamerspelers tijdens vorstenfeesten niet meer aan de bak kwamen, dan kan een dergelijke ingreep moeilijk enkel verklaard worden vanuit hun succes als auteurs en uitvoerders. Dat ze een zo verregaande invloed op de feesten zouden hebben kunnen uitoefenen, wordt echter een stuk waarschijnlijker wanneer we reke-

ning houden met de belangrijke organisatorische rol die gezellen van retorica in deze gelegenheden speelden, een functie die zich overigens niet beperkte tot het literaire aspect van de vieringen. Zo ontvingen de Gentse Fonteïnisten na een intrede van Karel de Stoute in 1466 4 pond en 4 schellingen 'thaer costen die zij te diversschen tijden daden int ordineren vander figueren ende anderssins ter voorseider incomst';⁸⁵ twee jaar later krijgen Jan van den Vivere en de 'ghesellen van retorike' uit Oudenaarde een vergelijkbare vergoeding, omdat 'zij besich gheweest hebben ende ghestelt in ordonnancie hoe men onsen gheduchten heere tsijnen blijden eersten incomme deser stede ontfanghen zoude'.⁸⁶ Meestal echter waren het geen gezelschappen, maar individuele rederijkers die voor organisatorische taken werden aangezocht. De magistraat vergoedde hen hiervoor ook apart. De oudste sporen van een dergelijke bijdrage van een rederijker aan een vorstenfeest zijn afkomstig uit Brugge. Kort na het bezoek aan de stad van Filips de Goede en zijn zus Agnes van Bourgondië (1407-1476) in 1463 ontvingen verschillende rederijkers een financiële beloning voor hun medewerking aan de tableaux vivants: Anthonis Goosin en Pieter van Bouchoute, beide stichtende leden van de Heilige Geestkamer, waarbinnen eerstgenoemde ook de functie van deken uitoefende,⁸⁷ en Anthonis de Roovere, die op dat moment mogelijk al factor van het gezelschap was.⁸⁸ In de daaropvolgende jaren duikt de naam van De Roovere op in verband met zowat iedere vorstelijke intrede in Brugge. Hoogstwaarschijnlijk was hij betrokken bij het bezoek van Karel de Stoute in 1466, maar dit kan, bij gebrek aan een gedetailleerde opsomming van de uitgaven voor die intrede, niet met zekerheid worden vastgesteld. In 1468, bij de eedaflegging van dezelfde Karel, werd hij in ieder geval opnieuw betaald voor de opbouw ('doen betimmerene') van 'stallagen' [...] 'met alle den cleedren, schilderijen ende personagen diere toebehoorden'. Vergelijkbare taken, die steeds verband houden met het coördineren van de oprichting en van het eigenlijke vertonen van tableaux vivants, oefende De Roovere volgens de Brugse stadsrekeningen ook nog uit in 1468, 1475 en 1477 bij intredes van respectievelijk Margareta van York, Karel de Stoute en Maria van Bourgondië.⁸⁹

De medewerking van De Roovere en andere rederijkers aan plaatselijke vorstenfeesten moet het Brugse stadsbestuur zijn bevallen. Uit het gedetailleerde archiefmateriaal betreffende de intrede van de latere Karel V in de stad in 1515 blijkt immers dat toen opnieuw gezellen werden ingeschakeld. Niet onbelangrijk is dat de personen in kwestie in de stadsrekeningen nadrukkelijk als '(de) retorizienen' staan aangeduid. Het was dus duidelijk uit hoofde van hun rederijkschap dat ze bij de organisatie zijn betrokken, een omstandigheid die de documenten betreffende De Roovere nog in het midden laten. Zes rederijkers (Jan de Scheerere, Gillis Ruebs, Cornelis van Wynghene, Guydo vande Riviere, Andries de Smet en Jacob Kempe) kregen toen elk, samen met een raadslid en een stedelijke klerk, de verantwoordelijkheid over het goede verloop van twee of drie van de togen die in opdracht van het Brugse stadsbestuur werden opgericht,⁹⁰ een taak die overeen lijkt te komen met die van De Roovere enkele decennia voordien. Daarnaast kregen de rederijkers in 1515 ook een meer inhoudelijke verantwoordelijkheid: ze dienden eveneens te zorgen voor het uitdenken ('conciipiëren') en het organiseren ('ordonneren') van de tableaux vivants.⁹¹ Eén

van hen, Jan de Scheerere, maakte in opdracht van de Brugse schepenkamer ook een beschrijving in verzen van de intrede,⁹² waarvan iets meer dan twee maand na het evenement in Antwerpen bij Adriaen van Berghen een gedrukte versie op de markt verscheen (afbeelding 9).⁹³ Jan de Scheerere, Gillis Ruebs, Cornelis van Wynghene en Andries de Smet behoorden bij het bezoek van Karel aan Brugge in 1520 opnieuw tot het organisatiecomité. Guydo vande Riviere en Jacob Kempe waren toen om onbekende redenen vervangen door Lenaert Cloet en Lauwe-reins Baert.⁹⁴ Ter voorbereiding van de intrede van 1520 reisden Lenaert Cloet en Andries de Smet ook naar Gent om te zien hoe de vorst daar werd ontvangen.⁹⁵ In 1549, bij de intrede van Karel en zijn zoon Filips, bedachten en begeleidten de rederijkers Stevin vander Gheenste en Eduard de Dene, factor van de Brugse kamer De Drie Santinnen, de versieringen van het Brugse Vrije.⁹⁶

Het was niet alleen in Brugge dat individuele rederijkers bij de organisatie van vorstenfeesten werden betrokken. In de Gentse stadsrekeningen duikt in de eerste jaren van de vijftiende eeuw in dit verband regelmatig de naam op van Jan van Melle, die in 1504 prins was van De Fonteine.⁹⁷ Van Melle hield zich vooral bezig met het aankondigen van de feesten en van de wedstrijden voor vuren en toneel. Hij organiseerde en begeleidde ook competities en hielp bij de jurering door alle versieringen te gaan bekijken en er een geschreven verslag van te maken. Hij trad daarnaast op als een soort van contactpersoon tussen het stadsbestuur en de rederijderskamers en nam in naam van de verschillende gezelschappen de vergoeding in ontvangst voor hun deelname.⁹⁸ In Brussel bleek rond de eeuwwende vooral Jan Smeken, factor van de Brusselse kamer De Lelie en later van Het Mariacransken, actief in de stedelijke feestcultuur.⁹⁹ In 1498 en in 1500 was hij samen met Jan Steemaer, alias Pertcheval (†1523), prins van De Lelie, en Hendrik de Lichte in de weer met het op poten zetten en in goede banen leiden ('ordineren' en 'bestieren') van de wedstrijden voor vuren en toneelspel ter ere van respectievelijk een vrede met Frankrijk en de geboorte van de latere Karel V. Bij de doop van Eleonora (1498) en intredes van Filips de Schone (1503) en van diens gemalin Johanna van Castilië (1504) bedacht hij, daarin eveneens bijgestaan door Pertcheval en De Lichte, en in 1498 ook door Jan van den Dale (ca. 1460-1522), factor van De Violette en later opvolger van Smeken bij Het Mariacransken, de stadsversieringen, waaronder de tableaux vivants. Samen dichtten ze ook verzen in het Nederlands en het Frans voor de benderollen die aan de tableaux werden bevestigd. In 1501 en 1503 ging hij, twee keer samen met Pertcheval en één keer met De Lichte, de wedstrijdversieringen voor de doop van Isabella van Habsburg (1501-1526) en een intrede van Filips de Schone inspecteren ('visiterene') en maakte er, wellicht ten behoeve van de jury, een geschreven verslag van ('scrivene'). Kort na de geboorte van Karel in 1500 bevond Smeken zich in Gent om te kijken hoe de doop van de jonge prins daar werd gevierd. In opdracht van de magistraat van zijn stad rapporteerde de rederijker eveneens dit feest. In 1502 en 1503 bevond hij zich om dezelfde reden met Pertcheval in Mechelen tussen de menigte die de intredes gadesloeg van respectievelijk Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone.

De taken die rederijkers in het kader van stedelijke vorstenfeesten, met een lichte regionale en temporele variatie, kregen toegewezen zijn minder hetero-

geen dan ze op het eerste gezicht misschien lijken. Er werd namelijk een beroep gedaan op vaardigheden die de gezellen, en dan vooral factors, want die vormden het merendeel van de hierboven opgesomde figuren, binnen het kamerverband hadden ontwikkeld.¹⁰⁰ Door het organiseren van hun eigen interstedelijke competities beschikten ze over de nodige ervaring in het op touw zetten van publieke evenementen en dan vooral van wedstrijden. Dit ging van de aankondiging, over de materiële organisatie en het zorgen voor een vlot verloop, tot de jurering. Het voorbereiden en begeleiden van een tableau vivant tijdens een blijde intrede verschilde weinig van de taken van een factor bij de uitvoering van een toneelstuk door de kamer. In beide gevallen moesten rollen worden verdeeld, een podium opgebouwd, beschilderd en aangekleed, diende er voor attributen en kostuums te worden gezorgd en er op te worden toegezien dat de acteurs aanwezig waren en zich behoorlijk van hun taak kweten. Dit laatste zal met de enorme hoeveelheden presentwijn die tijdens openbare feesten werden geschonken niet altijd even vanzelfsprekend zijn geweest. Door deze ervaring moeten rederijkers ook beter dan wie ook in staat zijn geweest om de betekenis en waarde van een spektakel in te schatten, of dit nu de vreugdevuren, de versieringen van straten en gevels of de toneelstukken waren waar ze ten behoeve van een jury een geschreven verslag van maakten, of de feesten in andere steden die ze in opdracht van hun stadsbestuur gingen bekijken en beschreven.

Uit deze laatste activiteit blijkt ook de tweede bijzondere bekwaamheid waarvoor op de rederijkers, naast hun organisatorische talenten, graag een beroep werd gedaan: het schrijven van teksten. Opvallend is wel dat rechtstreekse vergoedingen aan individuele rederijkers meestal betrekking hebben op de productie van leesteksten, zoals ambtelijke verslagen, uitnodigingen, korte verzen voor de banderrollen en versbeschrijvingen van feesten. Betalingen voor teksten die voor uitvoering bestemd waren en waarbij dus het rederijkersgezelschap als geheel was betrokken, gebeurden meestal ook aan de kamer. Het betrof doorgaans een enkel bedrag voor het schrijven, het voorbereiden en het uitvoeren samen. Situaties zoals bij de Oudenaardse viering van de geboorte van Filips II in 1527, toen de rederijkers Jan van Asselt, Matthijs de Castelein en Jan van den Vivere een bijkomende persoonlijke vergoeding ontvingen voor het maken van elk één zinspel,¹⁰¹ waren hoogst uitzonderlijk. De rekeningen vermelden in ieder geval geen vergoedingen aan individuele auteurs voor het schrijven van opvoeringsteksten voor vorstenfeesten. Literaire activiteiten waarbij de kamer betrokken was, vonden meestal ook in naam van de kamer plaats, die duidelijk niet kon worden herleid tot een gezelschap ten dienste van een factor. Ook beroemde auteurs zoals Anthonis de Roovere en Jan Smeken lijken in dergelijke gevallen in de eerste plaats factor te zijn geweest van een bepaalde kamer. Individuele roem en een geprivilegieerde verhouding tot het stadsbestuur waren ondergeschikt aan het groepsgevoel en de loyaliteit ten opzichte van het gezelschap. Zelfs wanneer een individuele auteur werd aangezocht voor het maken van een tekst die niet voor uitvoering bestemd was en waarvoor hij zijn literaire broeders dus niet nodig had, kweet hij zich soms toch in naam van de kamer van zijn taak. Zo weten we uit de Brugse stadsrekeningen dat Jan de Scheerere van de plaatselijke schepenkamer de opdracht heeft ontvangen om een versbeschrijving te maken

van de intrede van Karel V in Brugge in 1515 en daar ook persoonlijk voor is vergoed.¹⁰² Niettemin werd zijn gedicht anoniem gedrukt en vermeldde de rederijker op het eind van de tekst dat 'Tstellen rethorijckelic te brughe binnen dede / tgeselschap shelichs gheests en der drie sanctinnen mede'.¹⁰³

Het feit dat stedelijke overheden voor organisatorische taken een beroep gingen doen op rederijkers is wellicht in de eerste plaats een gevolg van het frequenter, uitgebreider en complexer worden van deze vieringen.¹⁰⁴ Vooral in grotere steden werkten steeds meer mensen aan de evenementen mee en zal dus ook de nood zijn toegenomen aan een professionalisering van de organisatie en aan het soort van vooral coördinerende arbeid waar de rederijkers bedreven in waren. De taken die de gezellen kregen toevertrouwd lijken ook gaandeweg te zijn uitgebreid. Waar De Roovere in Brugge in de jaren zestig van de vijftiende eeuw slechts verantwoordelijk was voor de opbouw en het goede verloop van één of meer tableaux vivants, zorgden zijn collega's enkele decennia later ook voor het concept van de versieringen, gingen ze kijken hoe de vorst elders werd ontvangen en schreef Jan de Scheerere een evocatie in verzen.

Naast een toegenomen behoefte aan een professionelere organisatie en coördinatie komt uit de deelname van rederijkers tevens een groeiend besef naar voren van de verhalende mogelijkheden van stadsdecoraties en vooral van tableaux vivants, wat heeft geleid tot een streven naar een grotere coherentie tussen de versieringen.¹⁰⁵ Dit blijkt duidelijk wanneer we feesten waaraan rederijkers hebben meegewerkt vergelijken met vroegere vieringen waarbij ze op organisatorisch vlak niet waren betrokken. Tot de tweede groep behoren de intredes van Filips de Goede te Brugge in 1440 en te Gent in 1457. Uit de overgeleverde kroniekbeschrijvingen van deze feesten blijkt weliswaar dat de scènes die op de togen waren uitgebeeld eenzelfde geest van berouw, verzoening en vergevingsgezindheid uitdroegen – wat gezien de aanleiding van de vorstelijke bezoeken niet meer dan normaal is –, maar een bewust geconstrueerde samenhang lijkt er niet te zijn geweest.¹⁰⁶ Iedere groep stond wellicht in voor de conceptie en de uitvoering van zijn eigen tableau(x). Alles wijst erop dat ze daarbij over een grote vormelijke en inhoudelijke vrijheid beschikten. In Brugge in 1440 werden bepaalde tableaux trouwens gewoon overgenomen uit de Heilig Bloedprocessie.¹⁰⁷ Een duidelijke onderlinge coherentie was er wel in intredes waarvan zowel de decoraties als de organisatorische bijdrage van rederijkers zijn gedocumenteerd. Toen Margareta van York in 1468, enkele uren na haar huwelijk met Karel de Stoute, Brugge officieel binnentrad, kreeg ze een reeks van tien tableaux te zien.¹⁰⁸ Negen daarvan beeldden metaforische, bijbelse en historische echtverbintenissen uit; in een laatste *toech*, die door Anthonis de Roovere voor de Brugse poorters was ingericht, werd de Engelse prinses zelf opgevoerd, terwijl personificaties van Vlaanderen en van Brugge haar een boek aanboden met daarop een doorschoten hart en een gouden kroon.¹⁰⁹

Bijbelse en historische huwelijken leverden ook de stof voor de tableaux bij de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1496. Ze werden bij die gelegenheid aangevuld met heroïsche vrouwen die zich hadden ingezet voor hun volk en de verdediging van het geloof, waaronder Isabella van Castilië (1451-1504), de moeder van de prinses (afbeelding 6).¹¹⁰

Afbeelding 6: De Moorse koning Boabdil maakt een knieval voor Isabella van Castilië. Tableau vivant vertoond tijdens de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1496. Kupfurstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, ms. 78 D5, fol. 42.

De stadsrekeningen met de uitgaven voor het bezoek van Johanna zijn niet overgeleverd, maar het evenement viel wel midden in de periode waarin Smeken, Pertcheval, Hendrik de Lichte en Jan van den Dale actief deelnamen aan de organisatie van Brusselse vorstenfeesten. Dit maakt hun bijdrage ook in dit geval meer dan waarschijnlijk. Er is trouwens gesuggereerd dat de exemplumlijst met historische, mythologische en bijbelse vrouwenfiguren uit het handschrift-Leemans, een Brusselse verzameling rederijkersteksten met onder andere een spel van Jan Smeken, als inspiratiebron kan hebben gediend voor de tableaux van 1496.¹¹¹

Het duidelijkst blijkt de correlatie tussen de aanwezigheid van rederijkers in het organisatiecomité van een stedelijk vorstenfeest en een samenhangend discours in de versieringen daarvan uit de blijde intrede van Karel in Brugge in 1515. Het stadsbestuur deed voor het uitdenken van haar tableaux vivants toen een beroep op een commissie van zes rederijkers. Die bedachten een reeks van elf togen die niet alleen thematisch en vormelijk coherent waren, maar ook een temporele ontwikkeling vertoonden. Ieder tableau was op een gelijke manier onderverdeeld in twee aparte kastonelen. In het ene werd een moment getoond uit de Brugse geschiedenis. Het betrof hier meestal een van de weldaden die de voorgangers van de jonge graaf, van Liedric de Buc, de eerste forestier van Vlaanderen, tot en met Karel de Stoute de stad Brugge – in de tableaux voorgesteld

door de stadsmaagd – hadden bewezen. Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone, die Vlaanderen bestuurden tijdens de economische recessie van de stad, werden wellicht uit kiesheid niet opgevoerd. Hier kregen de voorbijgangers alleen scènes te zien met een verzwakte en treurende stadsmaagd in de hoofdrol. In het tweede kasttoneel werden de historische momentopnamen in verband gebracht met acht episodes uit het Oude Testament en één uit de klassieke mythologie.¹¹²

4. De ‘stadsrederijker’

Naast de rekeningposten waarin de vergoeding staat opgetekend voor hun bijdrage aan de organisatie van publieke feesten verschijnen enkele van de bovenvermelde rederijkers in de archivalia soms ook als begunstigten van een soort van jaargeld dat ze van de magistraat van hun stad ontvingen. De vroegste vermelding van een dergelijke financiële beloning betreft (alweer) Anthonis de Roovere. Een overgeleverde akte van 28 februari 1466 beschrijft hoe Ridder Jan III de Baenst in naam van Karel van Charolais voor het verzamelde Brugse stadsbestuur had uiteengezet

‘hoe dat Antheunis de Roovere poortere vander voorseide stede langhe jaren ten diverschen stonden veel ende hoofschelicke ghedient hadde ende menighe ghenouchte van spelen van goeden moralitheden ende van anderen eerbaren esbatementen ghedaen ende ghespeelt hadden ende diversche andere blyde rethorike gheuseert hadde, ende dat hy mids dien wel waerdich ware, dat menne binnen der voorseider stede behilde ende verzaghe van eeneghen officie of anderssins te dien hende dat hy te bet ghehouden ware binnen der voorseider stede te blivene, ende de ghenouchte vander Rethorike aldaer te meer tantierene ter eeren ende blysepe vanden ghemeen vander zelve stede, zonder cause thebbene hem in andren plaetsen te vervreemdene ende te vertreckene.’¹¹³

Het verzoek viel bij de Brugse notabelen in goede aarde en ze besloten de rederijker voortaan, in twee gelijke zesmaandelijke schijven, jaarlijks 6 pond groten uit te keren, een uitgave waarvan de rekeningen tot aan het overlijden van De Roovere in 1482 inderdaad steevast melding maken.¹¹⁴

De aan De Roovere toegekende financiële steun lijkt ook buiten Brugge niet onopgemerkt te zijn voorbijgegaan. Uit de Brusselse stedelijke administratie is een vergelijkbaar document overgeleverd als de Brugse schenkingsakte van 1466. Het werd opgesteld in 1474 en vermeldt de beslissing van burgemeesters, schepenen en raadslieden om een rederijker uit de stad, Colijn Caillieu, jaarlijks 12 peters toe te kennen.¹¹⁵ Caillieu had blijkbaar zelf om dit pensioen verzocht en de gedetailleerde akte maakt melding van de redenen die hij daarbij had aangevoerd. Twee daarvan waren acht jaar eerder ook door Jan de Baenst tegenover de Brugse magistraat gebruikt: betrokkene stond Brussel sinds jaar en dag, tot haar eer ‘ende in recreation van den gemeynen volke’, bij ‘met der cunst van retoriken, dichten, spelen, esbatementen, baladden, refreyren ende dieregelike’; hij mocht geen redenen hebben om de stad, ‘daer hy gheboren ende geseten’ was, te verlaten voor

een van de 'vele steden ende plaetsen' waar zijn kunst hem vermaardheid had bezorgd. Caillieu voerde echter nog een extra argument aan, waarmee hij ongetwijfeld wilde inspelen op de trots en het zelfbewustzijn van de bestuurders van de Zennestad, namelijk 'dat men cunsteners in anderen steden als Antwerpen, Brugge, Oedenaerde ende dieregelike gemeynlic [op dezelfde wijze] pleeght te versiene'.

De verwijzing naar Brugge in het Brusselse document uit 1474 kan alleen op De Roovere slaan. Blijkbaar had het gebruik in de tussentijd ook in Antwerpen en Oudenaerde ingang gevonden. Welke rederijker in de eerste van deze twee steden een structurele financiële tussenkomst vanwege de schepenen heeft genoten, kan bij gebrek aan overgeleverde stadsrekeningen niet meer worden achterhaald. Wat Oudenaerde betreft echter zijn de namen van Jan van den Vivere en Andries vander Meulen (†ca. 1520) gesuggereerd.¹¹⁶ Sporen van betalingen zoals aan De Roovere en Caillieu zijn er met betrekking tot deze personen niet, maar we weten wel dat Van den Vivere in 1468 verantwoordelijk was voor de voorbereiding van de intrede in Oudenaerde van Karel de Stoute. Vander Meulen was onder andere stadsomroeper en maakte politiek geïnspireerde teksten. Zo schreef hij in 1484 een schimpschrift waarin hij de kant koos van Maximiliaan in diens conflict met de stad Gent. Later componeerde hij ook nog een refrein op de verloving van Karel V met prinses Claude van Frankrijk. In de vroege zestiende eeuw lijken aan een Oudenaardse rederijker gedurende een korte periode gunsten te zijn toegekend die doen denken aan de behandeling van De Roovere en Caillieu: in 1513 en 1514 ontving een zekere Joos van Coije maar liefst 12 pond. Kort daarvoor moet hij het voornemen hebben geuit – het argument begint langzamerhand vertrouwd in de oren te klinken – om de stad te verlaten en te verhuizen naar Aalst, 'daer hij versocht was te commene om zijne conste van Retorijcken'.¹¹⁷

De vergoeding voor Colijn Caillieu ging in het boekjaar 1485-1486 over op Jan Smeken. Een rekeningpost vermeldt hoe laatstgenoemde 'in de stad van Colijne Caillieu als rethorigeen ende op alsulcken wedden, als deselve van der stad hadde, bij den drie lieden der selver aengenomen es'.¹¹⁸ In de daaropvolgende jaren wordt de betaling aan Smeken regelmatig in de rekeningen vermeld. Tijdens de zestiende eeuw blijken ook twee rederijkers uit Mechelen, Jan Verbeek, alias Platyn, die factor was van De Peoene, en Francois de Costere, vanwege hun stadsbestuur een vergelijkbaar jaargeld te hebben ontvangen.¹¹⁹ In dit geval beschikken we echter niet over documenten waaruit het structurele karakter van deze tussenkomsten blijkt.

Het is hoogstwaarschijnlijk Paul de Keyser die voor de rederijkers die van hun magistraat een jaargeld ontvingen de benaming 'stadsrederijker' of 'stadsretorisien' heeft bedacht. De Gentse taalkundige en folklorist lanceerde de termen in een artikel uit 1934 waarin hij voor het eerst zowel de passages uit de Brusselse archiefstukken uitgaf die melding maken van de pensioenen aan Colijn Caillieu en aan Jan Smeken, als die waarin de losse betalingen aan deze laatste voor zijn bijdragen aan openbare, meestal met het vorstenhuis verbonden, feesten staan genoteerd.¹²⁰ De Keyser bracht beide types uitgaven met elkaar in verband en

beschouwde de publieke activiteiten van Smeken als de taken die aan het jaargeld, en dus aan het stadsrederijerschap, waren verbonden. Hij relateerde het document dat Caillieu van een subsidie verzekerde logischerwijze aan de oudere Brugse schenkingsakte betreffende Anthonis de Roovere, die in eenzelfde beweging eveneens met de titel van 'stadsrederijker' werd begiftigd.

De Keyser vond de inspiratie voor zijn neologisme wellicht in de parallelle van de door hem besproken auteurs met het geval van de eveneens in zijn artikel vermelde Rogier van der Weyden (1399/1400-1464). Zoals blijkt uit een Brusselse besparingsordonnantie uit 1463, waarin werd bepaald 'dat men na meester Rogiers doet gheen en anderen scilder aennemen en sal',¹²¹ stond deze Vlaamse Primitief namelijk eveneens op de betaalrol van het stadsbestuur. In een ander van de uiterst schaarse Brusselse archiefstukken betreffende Van der Weyden wordt de schilder aangeduid als 'potrateur der stad van Bruessele' en 'protatuer der voischreven stad'.¹²² Een vergelijkbare term, 'Portratuerdere', wordt ook in de rekeningen van Leuven gebruikt voor Dirk Bouts (ca. 1410-1475), naast het wellicht officiële 'stad schilder'. Leuven had daarnaast, net als Mechelen, sinds het begin van de vijftiende eeuw ook een 'stadsmeester-schilder' in dienst, een functie die ten tijde van Bouts' activiteit in de stad werd waargenomen door de schilder en beeldhouwer Hubrecht Stuerbout (ca. 1439-1482).¹²³

De termen 'stadsrederijker', 'stadsretoricien', of ook wel 'stadsdichter' zijn bijzonder aantrekkelijk. Ze verbinden de rederijkers in kwestie namelijk nadrukkelijk aan de stad en schrijven ze op die manier impliciet een rol toe in de prestigieuze cultuurpolitiek van de grote Zuid-Nederlandse steden aan het einde van de middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd. Daardoor worden deze individuen beladen met een niet onbelangrijke maatschappelijke invloed en komen de 'stadsrederijkers' bijvoorbeeld in het geval van Brussel als het ware op gelijke voet te staan met de 'stadsarchitect' Jan van Ruysbroec, die de toren van het stadhuis bouwde,¹²⁴ en met de al eerder vermelde Rogier van der Weyden. Dit alles verklaart wellicht het succes van het concept van de 'stadsrederijker' in de moderne literatuur- en cultuurstudie, waarin de term als een epitheton vast hangt aan zowat iedere vermelding van Anthonis de Roovere, Colijn Caillieu en Jan Smeken. Problematisch is echter dat de aard van de door de samenstelling opgeroepen relatie tussen de rederijker en de stad daarbij nooit duidelijk wordt geëxpliciteerd. De aanleiding voor De Keyser om van 'stadsrederijkers' te spreken, was het jaargeld dat voornoemde auteurs van hun magistraat genoten.¹²⁵ Hij beschouwde dit als de verloning van een soort van ambt, waaraan een aantal werkzaamheden, vooral in het kader van de stedelijke publieke feestcultuur, waren verbonden.¹²⁶ Veel latere auteurs zijn hem daarin impliciet gevolgd, getuige bepalingen als 'officiële' stadsdichter, de 'aanstelling' van stadsdichters, en de 'opvolging' van Colijn Caillieu door Jan Smeken.¹²⁷

In het geval van Jan Smeken, dat er duidelijk model voor stond, is er voor De Keyser's typologie van de stadsrederijker enige grond aan te wijzen. Smeken blijkt inderdaad in een soort van dienstverband te hebben gestaan met de stedelijke overheid. De al eerder aangehaalde rekeningpost uit 1485-1486 vermeldt immers dat hij 'als rethorigeen [...] aengenomen es' (mijn cursivering). Net als alle stadsambtenaren kreeg Smeken regelmatig een stuk laken voor zijn officiële

kleed. In 1504-1505 was dit 6 el groot.¹²⁸ Wanneer hij in 1497-1498 4 pond 10 schellingen groten ontvangt, wordt dit nadrukkelijk gepresenteerd als 'synen loen van den jare' (mijn cursivering).¹²⁹

Gezien zijn ambtelijke verhouding tot het stadsbestuur is het waarschijnlijk dat er aan Smekens aanstelling een aantal min of meer concrete taken waren verbonden, al zijn er geen archivalia overgeleverd waarin deze worden opgesomd. We zouden zijn functie, in navolging van De Keyser, in verband kunnen brengen met zijn door talrijke posten uit de rekeningen geattesteerde bezigheden vóór en tijdens stedelijke feesten. De auteur werd daarvoor wel telkens ook nog eens apart, doorgaans in natura, vergoed. Hoewel ook andere rederijkers dergelijke taken vervulden, waren deze bij niemand tegelijk zo gevarieerd en frequent als bij Smeken. Zijn ambt zou dan kaderen in de toegenomen professionalisering van de stedelijke feestcultuur die in het vorige punt werd beschreven. Dit beeld komt bovendien mooi overeen met wat we bijvoorbeeld weten over de taken van de 'stadsmeester-schilder' in Leuven en Mechelen. Hubrecht Stuerbout stond in Leuven in voor het 'ordineren' van de Ommegang en was daarnaast ook verantwoordelijk voor de constructie en eventuele reparatie van de praalwagens.¹³⁰ Ook bij vorstelijke intredes was de 'stadsmeester-schilder' actief. In beide types vieringen werkte hij trouwens regelmatig samen met de rederijkers van de Leuvense kamer De Roose.¹³¹

Naast zijn organisatorische en coördinerende activiteiten tijdens publieke feesten kan Smeken voor of naar aanleiding van deze gelegenheden ook literaire teksten hebben geschreven. We denken hier in de eerste plaats aan zijn versbeschrijvingen van het sneeuwpoppenfestival dat in 1511 in de Zennestad is gehouden en van het achttiende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1516.¹³² Voor geen enkele van deze composities bestaan er echter duidelijke aanwijzingen dat ze in rechtstreekse opdracht van het Brusselse stadsbestuur zijn gemaakt.

Is er wat Jan Smeken betreft wel iets te zeggen voor het hanteren van de term 'stadsrederijker', dan is het nog maar zeer de vraag in hoeverre zijn situatie kan worden terugprojecteerd op Colijn Caillieu en Anthonis de Roovere. Het toekennen van een jaargeld aan deze rederijkers was namelijk duidelijk niet verbonden aan een ambtelijke functie. Ridder Jan de Baenst suggereerde weliswaar dat men De Roovere 'verzaghe van eeneghen officie of anderssins', maar de schepenen gingen daar niet op in en besloten na enig beraad om hem jaarlijks 6 pond toe te kennen 'ter hulpe van zine theere ende costen'. Bij de betalingen van het jaargeld wordt nooit naar een officiële betrekking verwezen, maar wel steeds naar de buitengewone omstandigheid dat De Roovere 'ter bede van onzen gheduchten heere byder wet, hoofdmannen ende deken van deser stede tandre tyden' de betreffende 6 pond 'gheconsenteert heeft geweest zyn leven lang'.¹³³ De schenkingsakte betreffende Caillieu bepaalt op het eind dat betrokkene jaarlijks 12 'peters' zal ontvangen

'alsoe lange als hij leven ende binnen der voirs. stad van Bruessele woenen sol [...] ofte totter tijt toe datmen hem van ennegher officien van deser stad hem nut sijnde sol hebben versien, na sijnen staet'.¹³⁴

Een 'officie' wordt hier dus wel in het vooruitzicht gesteld, maar hangt niet samen met het jaargeld. Dit zal immers komen te vervallen wanneer er een officieel ambt wordt gevonden of gecreëerd, wat op het moment waarop Smeken Caillieu vervangt ook lijkt te zijn gebeurd.

Blijft uiteraard de vraag hoe we de stedelijke financiële steun aan De Roovere en Caillieu dan moeten begrijpen. In de eerste plaats gewoon, zoals de enige concrete vereiste in de beide schenkingsaktes aangeeft, als een aanmoediging aan de begunstigen om in de stad te blijven wonen en hun kunst daar ook in de toekomst voort te beoefenen. De schepenen dachten daarbij uiteraard vooral aan het werk van deze rederijkers in het kader van publieke stedelijke feesten, 'ter eeren ende blyscepe vanden ghemeen vander zelve stede' en 'ter eeren van deser stad ende in recreation van den gemeynen volke der selver stad', zoals het in het Brusselse, respectievelijk het Brugse document in haast identieke bewoordingen staat omschreven. In wezen hebben De Roovere en Caillieu hun pensioen dus wel degelijk te danken aan hun bijdrage aan de publieke feestcultuur. Deze activiteit is echter niet het gevolg van het jaargeld, wat door de term 'stadsrederijker' wordt gesuggereerd, maar wel de oorzaak. De rederijkers in kwestie hadden door hun bijdragen aan openbare vieringen een goede reputatie verworven, die afstraalde op de eer van de stad, en waarvan deze zich door middel van een financiële premie ook in de toekomst wilde verzekeren. Ook bij de aanstelling van Jan Smeken moet dit motief hebben meegespeeld, al lijkt de financiële steun in zijn geval ingepast te zijn in een officiële structuur, en hing er mogelijk ook een takenpakket aan vast. Na Smekens overlijden in 1517 is zijn functie voor zover we weten in ieder geval niet opnieuw ingevuld, hoewel rederijkers vergelijkbare bijdragen zijn blijven leveren aan de stedelijke feestcultuur.

De in de schenkingsakten van De Roovere en Caillieu uitgedrukte bezorgdheid dat de rederijkers in kwestie hun stad zouden verlaten om hun kunst elders te gaan beoefenen, mag als realistisch worden beschouwd. Er zijn wel meer aanwijzingen dat steden verdienstelijke kunstenaars actief probeerden aan te trekken. Een relatief duidelijk voorbeeld is de schilder Rogier van der Weyden, die omstreeks 1432 Doornik en het atelier van Robert Campin verliet om zich in Brussel te vestigen.¹³⁵ Er bestaat onder kunsthistorici een zekere consensus dat de beroemde Vlaamse Primitief niet zelf het initiatief heeft genomen om zijn geluk in de grootste stad van Brabant te gaan beproeven, maar dat Brussel, zoals D. de Vos het verwoordde, 'zo aantrekkelijke voorwaarden voor de Doornikse meesterschilder schiep dat hij er wel mee moest instemmen'.¹³⁶ Een van die voorwaarden was het bezoldigde ambt van 'potrateur der stadt van Bruessele'. We moeten echter opletten met deze benaming: ze is namelijk afkomstig uit een notariële eigendomsakte en niet uit de stedelijke administratie.¹³⁷ Net als bij de jaargelden voor De Roovere, Caillieu en Smeken ging het hier in de eerste plaats om een uitzonderlijk blijk van erkenning voor een buitengewoon geacht kunstenaar. Er zijn geen bewijsplaatsen dat andere schilders in Brussel vóór of na Van der Weyden een dergelijke functie hebben bekleed.¹³⁸

Dat een van de hier besproken rederijkers ooit om vergelijkbare redenen als Rogier van der Weyden is verhuisd, kan niet als zodanig worden aangetoond.

Zeker is wel dat sommigen van hen ook buiten hun stad bekendheid genoten en dat steden pogingen hebben ondernomen om bekende auteurs van elders aan te trekken. Dit laatste bleek hiervoor al in verband met de Oudenaardse rederijker Joos van Coije. Hij was op een gegeven moment van plan om in te gaan op de uitnodiging van de stad Aalst om zich daar te vestigen en er zijn kunst te beoefenen, een voornemen waar de Oudenaardse magistraat Van Coije hem middels een jaargeld wist vanaf te brengen.¹³⁹ Van De Roovere is bekend dat zijn werk ook buiten Brugge een ruime verspreiding kende en dat hij ook wel eens teksten schreef in opdracht van andere steden.¹⁴⁰ De Roovere resideerde echter zijn hele leven in Brugge.¹⁴¹ Ook voor Colijn Caillieu zijn geen aanwijzingen te vinden dat hij ooit buiten zijn geboortestad Brussel heeft gewoond. Indien hij, zoals is gesuggereerd, inderdaad dezelfde dichter is als Colijn van Rijssle, dan zou de plaatsbepaling in zijn naam eerder betrekking hebben op de herkomst van zijn familie dan van hemzelf. In dat geval was Colijn mogelijk verwant met Eustasse Caill(i)eu. Deze arts en raadsman van Filips de Goede en Isabella van Portugal overleed vóór 1466 in Brussel en was proost geweest van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel.¹⁴²

Eenzelfde honkvastheid als van De Roovere en Caillieu is minder zeker in het geval van Jan Smeken. In de jaren veertig van de vorige eeuw woedde tussen enkele medioneerlandici een hevige discussie over het auteurschap van *De Sacramente vander Nyeuwervaert*, een mirakelspel dat werd geschreven voor De Broederschap van het Heilig Sacrament uit Breda.¹⁴³ Zowel de proloog als de eigenlijke tekst van het spel besluit met de mededeling 'Smeken fecit'. Dit is als een aanwijzing opgevat om het stuk toe te schrijven aan de auteur die rond de eeuwwende in Brussel actief was en dezelfde naam als alias voerde. Een bijkomend argument hiervoor, dat destijds vreemd genoeg niet in de discussie is betrokken, is dat het spel *Hertoge Karle* eindigt met de zeer gelijkaardige formule 'Jan Smeken maectet'.¹⁴⁴ Indien hij er inderdaad de auteur van is, schreef de Brusselaar Smeken het mirakelspel misschien in opdracht van de Bredase broederschap, zoals De Roovere in 1466 een aantal stukken maakte in opdracht van de Brabantse stad Lier.¹⁴⁵ Een andere mogelijkheid echter is dat Smeken zelf uit de buurt van Breda afkomstig was. In dat geval zou hij eventueel kunnen worden vereenzelvigd met de Johan Smeken uit het eveneens in noordelijk Brabant gelegen 's-Hertogenbosch die in 1465 als student in de vrije kunsten aan de universiteit van Keulen werd ingeschreven.¹⁴⁶ Indien de auteur achter het 'Smeken fecit' uit *De Sacramente vander Nyeuwervaert*, de Johan Smeken uit Keulen en de Jan de Baertmaker, alias Smeken, uit Brussel één en dezelfde figuur zijn, dan hebben we hier te maken met een dichter die afkomstig was uit Noord-Brabant, daar een zekere literaire reputatie genoot – de opdracht tot het schrijven van een toneelstuk zal immers niet aan de eerste de beste zijn gegeven – en die zich op een gegeven moment in Brussel heeft gevestigd, waar hij vanwege de stad een jaargeld ontving. Over de beweegredenen die Smeken dan naar Brussel zouden hebben gebracht, kan alleen worden gespeculeerd, al liggen de parallellen met de beter gedocumenteerde situatie van Rogier van der Weyden toch verleidelijk te lonken. Het is een aantrekkelijke hypothese dat Smeken, net als de Vlaamse Primitief, omwille van zijn artistieke reputatie met een jaargeld en een belangrijke functie in de stedelijke cultuurpolitiek naar Brussel

is gelokt. Deze veronderstelling wordt enigszins ondersteund door het feit dat Smeken vóór het boekjaar 1485-1486, waarin hem zijn 'wedde' werd toegekend, niet in de stadsrekeningen, noch in andere Brusselse archivalia, voorkomt. Toch zijn de biografische gegevens betreffende deze auteur te vaag, divers en weinig gefundeerd om hier wat dan ook met zekerheid aan te kunnen nemen.

We mogen ervan uitgaan dat de goede reputatie die auteurs als De Roovere, Caillieu en Smeken zich ten schepenhuize hadden weten te verwerven ook gold in het rederijersmilieu van de steden waarin ze actief waren. Van De Roovere en Smeken is in ieder geval bekend dat ze de invloedrijke functie van factor hebben uitgeoefend in de belangrijkste rederijerskamer van hun stad – De Roovere in De Heilige Geest, Smeken achtereenvolgens in De Lelie en in Het Mariacransken. Dit laatste gezelschap was voortgekomen uit de fusie van De Lelie en De Violette in 1507. Naast het binden van de rederijers in kwestie aan de stad lag hier wellicht een tweede motief voor de schepenen om deze personen een jaargeld toe te kennen. Door zich op deze manier te verzekeren van de loyaliteit van auteurs die in rederijerskringen een zekere reputatie en autoriteit genoten, versterkten de schepenen indirect hun controle over en invloed in dat milieu. Zo ligt het voor de hand dat bijvoorbeeld Jan Smeken ernaar zal hebben gestreefd om de belangen van zijn twee broodheren, namelijk zijn kamer en de stedelijke overheid, niet met elkaar te laten botsen.

Hoewel het uitkeren van een jaargeld aan een verdienstelijk rederijker een duidelijke functie vervulde binnen de stedelijke cultuurpolitiek, mag niet uit het oog worden verloren dat het hoogstwaarschijnlijk een hertogelijk initiatief was dat er aan de basis van lag. Het pensioen voor Anthonis de Roovere – het oudste voorbeeld van een dergelijke beloning en wellicht de inspiratiebron voor een vergelijkbare praktijk in andere steden – kwam er immers enkele dagen na een intrede in Brugge van Karel de Stoute.¹⁴⁷ Het was bovendien een Bourgondische getrouwe, ridder Jan III de Baenst, die deze 'begheerte' van de vorst bij het Brugse stadsbestuur bepleitte. In de verantwoording van de uitbetaling werd ook steeds nadrukkelijk naar de hertogelijke tussenkomst ten voordele van De Roovere verwezen. Dit deed ook de dichter zelf, toen hij het jaargeld in 1478, twaalf jaar nadat het was ingesteld, kort ter sprake bracht in zijn *Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Borgonyen*.¹⁴⁸

Een aanknopingspunt om zicht te krijgen op de mogelijke motieven van de hertog om ten gunste van Anthonis de Roovere in het Brugse stadsbestuur zijn invloed te laten gelden, biedt het voorstel van De Baenst 'dat menne [= De Roovere] [...] verzaghe van eeneghen officie'. De schepenen gingen hier, zoals gezegd, niet op in en kenden de rederijker een forfaitaire vergoeding op jaarbasis toe voor zijn uitgaven en kosten. De reden waarom de Brugse magistraat De Roovere geen ambt verleende, was wellicht dat de traditie om verdienstelijke kunstenaars en ambachtslui op deze manier aan de stad te binden in Vlaanderen, in tegenstelling tot in Brabant, gewoonweg niet bestond. Dit bleek eerder al uit kunsthistorisch onderzoek naar aan de stad verbonden schilders,¹⁴⁹ en wordt door het geval van De Roovere bevestigd. Misschien liet De Baenst zich door het Brabantse gebruik inspireren. Waarschijnlijker echter is dat hij een praktijk aan

het Bourgondische hof voor ogen had. Daar waren immers al langer schrijvers actief, of beter gezegd hovelingen die zich ook met literaire activiteiten inlieten. Deze bekleedden vaak een officiële functie in het huishouden, of *hôtel* van de hertog. Dergelijke titels waren honorair en hielden, behalve een aanwezigheidsplicht, weinig concrete taken in.¹⁵⁰ Olivier de la Marche (1426-1501/1502), bijvoorbeeld, mocht zich achtereenvolgens 'écuyer panetier' (broodmeester), 'écuyer tranchant' (voorsnijder), 'maître d'hôtel' (hofmeester) en 'grand maître d'hôtel' (hoofdhofmeester) van het huis van Bourgondië noemen. De la Marche was op jonge leeftijd als page tot het Bourgondische hof toegetreden en had daar een briljante carrière ontwikkeld. Hij was niet alleen militair, raadgever, diplomaat en opvoeder, maar hield zich ook bezig met het schrijven van uitgesproken pro-Bourgondische literaire teksten en kronieken.¹⁵¹ Met de aanstelling van George Chastelain als *indiciaire*, of officieel *hofchroniqueur*, was in 1455 aan het Bourgondische hof voor het eerst ook een specifiek schrijversambt gecreëerd.¹⁵² Uit de instelling van deze goedbetaalde functie, die na het overlijden van Chastelain overging op zijn leerling en collega Jean Molinet, blijkt hoezeer de Bourgondiërs zich bewust waren van het nut van auteurs in het beeldvormingsproces rond hun persoon en beleid.

De literaire producten van de Franstalige *indiciaire* waren in de eerste plaats voor adellijke milieus en voor het nageslacht bedoeld. Het is niet onlogisch dat de hertogen zouden hebben geprobeerd om ook in de steden een vergelijkbare functie in te stellen voor een auteur die het hof promoveert bij de Nederlandstalige stadsbevolking. Mogelijk is dat het 'officie' tot de instelling waarvan De Baenst de Brugse schepenen probeerde te bewegen. Dat de keuze hierbij specifiek op De Roovere lijkt te zijn gevallen kan een gevolg zijn van het feit dat het hof, naast zijn literaire en organisatorische kwaliteiten in het oprichten van *tableaux vivants*, ook al kennis had kunnen nemen van de Bourgondische sympathieën van deze auteur. In juli 1468 heeft de Brugse rederijker hoogstwaarschijnlijk samenwerkend met Olivier de la Marche bij de voorbereiding van de huwelijksplechtigheden van Karel de Stoute en Margareta van York. De la Marche verzag toen een en ander als vertegenwoordiger van het hof,¹⁵³ De Roovere hield zich bezig met de oprichting van het *tableau* van de Brugse poorters naast de oude halle. Laatstgenoemde ontving op dat moment al twee jaar lang zijn pensioen, maar niets belette dat beide auteurs elkaar ook daarvoor al hadden ontmoet, bijvoorbeeld bij de voorbereiding van de bezoeken aan Brugge van Filips de Goede en zijn zus Agnes in 1463 of van Karel van Charolais in 1466. Hoewel het ambt als zodanig er niet is gekomen, werd met het jaargeld voor de Brugse rederijker wel het beoogde effect bereikt. De loyaliteit van De Roovere ten opzichte van de hertog was groot, getuige het hierboven aangehaalde citaat uit zijn droomgedicht op de dood van Karel de Stoute. Hij bleef na 1466 actief meewerken aan de organisatie van vorstenfeesten en schreef ter verheerlijking van de hertogelijke familie talrijke literaire teksten. Sommige daarvan werden opgenomen in de *Excellente cronike van Vlaenderen*, die wat de beschrijving van de jaren 1437 tot 1482 betreft hoogstwaarschijnlijk het werk is van De Roovere.¹⁵⁴ Door de opvallend pro-Bourgondische visie op de feiten kan de *Excellente cronike* worden beschouwd als een stedelijk pendant van de *Chronique* van de *indiciaire* George Chastelain.